

Огнений змії

Пантелеймон Куліш

(Повість з народніх переказів)

Частина перша

Дзвенить, гуде на весь Київ величезний дзвін Печерської Лаври. Сонце стоїть на заході. Навколо все ясно й урочисто. Рябіє в очах розписане чоло величезної церкви: леліють скалками проміння численні її бані, і затуманеному блиском зорові здаються зубцями величезної золотої корони, що вінчає священну твердиню. Паперть рясно вкрили люди: тут були й булгари в обшитих галуном лейбиках; і молдовани з повновидими своїми куконами, і наша Північна Русь з найдальших губернь, і наші українці з підголеними чупринами та спущеними донизу вусами. Всі ці люди сиділи в холодку дерев і ходили по паперті тісними купами, немов кожен з них боявся загубитися в натовпі прочан; і тільки один високий парубок у синьому жупані, підперезаний старовинним мережчатим поясом, стояв собі віддалік самотньо і здавався сиротою між дзизкучим роєм людей. Нещодавно він скінчив своє чумакування й змінив дьогтяну сорочку на синій жупан і простий очкур на широкий пояс. Вертаючись додому, він зайшов дорогою до Києва, щоб поклонитися святим місцям і подякувати богові за щасливий успіх в торгівлі. Вже він обійшов увесь Київ: був і в Михайлівському монастирі, був і в Софійському, ходив не раз і по печерах і надивився на картину, на якій намальовано душу, що блукала по митарствах. Дивним йому здавалося святе місто зі своїми золототерхми церквами й дзвіницями, зі своїми ненаглядними горами й долинами. Але повсякчасний рух і гармидер, в які він раптом попав після минулого тихого життя, скоро йому надокучили; він придививсь усьому, від чого йому спочатку очі розбігались, і тепер стояв серед говіркого натовпу задумливий і сумний, немов у широкому степу при дорозі, коли чумацька валка, спинившись, готує вечерю, коли сутеніє, і ключі журавлів та диких качок, що летять рожевим небом, немов вказують шлях на батьківщину. Враз обличчя його пожвавішало; він уп'яв очі на один бік — дивився й сам собі не вірив.

Повз його йшла дівчина краси чудесної, рум'яна як зоря, як рожевий, городній мак, повна, свіжа, молода й здорова. Керсетка з яскравого малинового оксамиту так добре обіймала стрункий стан її, що інший фертик, подивившись на нього, втратив би охоту чаруватися з вузеньких, худих корсажів своїх божків. Біла як сніг сорочка чудесно відтіняла ніжне тіло на викоті керсетки, і пишно вишиті везерунками рукави, як лебедині крила, справляли дивне вражіння; а пов'язані на голові барвисті стрічки разом з садовими квітами, перевитими барвінком, створили пишну корону над свіжим чолом і маяли позаду своїми кінцями, як широкою веселкою.

Поруч неї йшов дід знакомитої вроди: сиву чуприну його вітер закинув назад; червоне лице з навислими бровами й білими вусами, з різкими зморшками носило знак старосвітських українських облич. Воно не було старезне; але, вдивившись в глибокі

зморшки високого лоба, що лежали овально над широкими сивими бровами, у виразі віщих очей, колись метких, звиклих стежити в широкому степу татарина — можна було налічити йому багато десятків років. Старий ішов повільно, але не відставав від дівчини; немов роздумуючи, ступав він великими кроками по стародавньому камінню, черкаючи їх широкими підковами і, може, забираючи останні сліди насипу з мовчазних і нікому не помітних надгробків, покладених у ряді звичайних плит.

Парубок у синьому жупані й сам не помітив, як опинився біля старого й чудової дівчини, і хотів уже почати з ними розмову, як ураз задзвонили в усі дзвони, й люди, що були на паперті, стовпились коло входу й посунули до церкви. Парубок не відставав, проте, від старого й його супутниці; і й той час, коли правили вечірню, коли прочани, щиро молячись, сповняли побожним шепотом церкву, він, може, вперше в житті, був неуважний до церковної відправи: він бачив тільки чудову дівчину в стрічках; він не спускав очей з жарких її уст, що шепотіли молитви, з чорних очей, що дивились на образи з виразом, властивим тільки дітям та істотам невинним, створеним для кохання. "Про що вона молиться? Як би мені хотілося знати, що в неї на думці!.. Хоч би вона поглянула на мене: я, здається, в очах пізнав би її душу..."

І раптом дівчина, немов щоб догодити його бажанню, поглянула на нього і, зустрівши його незвичайне, піднесене обличчя, в якому кожна жилка промовляла, зустрівши його живі очі, повернені на неї з подивом, спустилася додолу й почервоніла, сама не знаючи від чого. Але погляд її пройняв душу парубка; він ураз почув, як гаряча кров підкотилася до його серця, і воно затріпотіло так прудко, що він мимоволі приклав руку до грудей. "Ну, — подумав він, — це ж певно та сужена, що її, як казала небіжка тітка, ні городами не минеш, ні конем не об'їдеш!.. Ой, як гаряче на серці! Отже, правда, що сужена одним поглядом запалить кров і усмішкою зведе з розуму... Так, це вона, це саме вона повинна бути!" І він вирішив неодмінно, тільки скінчиться вечірня, розпитати в старого, звідки вони.

Ось кінчається відправа. Люди висипали з церкви гучливим натовпом, як бджоли з вулика; дехто повертався додому, дехто розійшовся по паперті. Серце йому нерівно колотилося, коли він підійшов до сивого старого, зняв перед ним шапку й вклонився. Старий і собі підсунув вище шапку й віддачував йому поклін.

— З якої ви, дідуся, місцевості? — спитав парубок і ледве не скрикнув від здивовання й радості, довідавшись, що вони з містечка Воронежа.

— Та я й сам з Воронежа! — сказав він.

Старий прижмурих очі, щоб краще вдивитися в його обличчя, й знизав плечима.

— Не пізнаю, ніяк не пізнаю!

— А я так вас пізнав. Та й змінились же ви дуже! Адже ви, здається, Петро Чайка?

— Так, Петро Чайка.

— А я, коли знаєте, Ничипора Большака, його син.

— Диви, надісь! То-то я дивлюсь, щось є знайоме... Як мені не знати Большака! Ми з його батьком, а з твоїм, отже, дідом, за молодих літ разом козакували.

Тут земляки побрались за шапки й давай цілуватись.

— Та де ж ти був, що я тебе так давно не бачив? Здається, наш Вороніж не такий ще великий, щоб нам коли-небудь не здибатися. Я як пам'ятаю тебе ще ось таким, тільки й того. Правда, ми живемо далеко від вас, та я майже й не виходжу з пасіки.

— Я тільки повернувся з подорожі, — відповідав Іван: — а то три роки поспіль чумакував, що забув, як там і хати стоять тепер у вас у Воронежі.

— Добре діло робиш, що батькове добро збільшуєш. Такий небіжчик і дід твій був: не всидить бувало на місці: то баштан тримає, то дьоготь жене, та все турбується, щоб надбати більше для дітей. Добрий був чоловік, царство йому небесне! добра душа була! ми таки з ним приятелювали.

— Отже, ви, дядю, добре знаєте наш рід?

— Старих то я знав добре, а ось з молодими вже розійшовся. Прийшли, знаєш, інші часи; батько твій, не з серцем кажучи, а онура: ходить собі вівцею; з ним і горілка не п'ється; з ним борше заснеш над чаркою, ніж звеселишся. Ну, а до того ж мене провідала та біда, яку співають у пісні, що:

*Від Кракова до Чакова
всюди біда однакова;*

умерли мої обидва сини, господарство підупало; треба було крутнутися й сюди й туди на старість; треба було й про невістку, й про маленьку сироту, що лишив менший син. Бачиш, тепер уже яку випестив, а лишилась від батька — тільки два роки було.

Старий задоволено показав на дівчину, а вона почервоніла вся, як калина, і спустила очі, що роздивлялись досі з цікавістю стрункого парубка.

— Гарна внука у вас, дядю! — вимовив Іван, не поміркувавши, чи до речі це, і, щоб поправити чим-небудь, спитав швидше, як її ім'я.

— Маруся, — відповідав старий Чайка. — Марусю, що ж це ти, моя комашко, пісок, видно, лічиш, що й не поглянеш на парубка? Подивись, який молодець! Та досить тобі соромитись; це ж наш земляк. Ти вже вийшла з тих, що сидять тільки в запічку та поглядають на людей через грубку; пора вже й на світ показатися: не в цю, так на ту осінь і не вгадаєш, як надійдуть у хату старости.

Бідна дівчина горіла, як жар, від цього вмовлення, й на очах у неї з'явилися сльози. Іванові стало жалко соромливої землячки, і він, щоб змінити важку для неї розмову, спитав, коли вони виходять з Києва.

— Завтра після ранньої відправи, — відповідав старий. — А тепер зайдімо ще та купімо личманів та хрестиків на гостинці.

Іван став просити, щоб і його прийняли в товариші на дорогу. Старий на це охоче пристав. Порозмовлявши ще трохи, вони умовились зустрітись завтра в монастирі й розійшлись докінчити останні свої потреби.

— Добрий парубок, — сказав старий Чайка, вийшовши зі своєю внучкою з монастиря. — Добрий; я таких люблю: у нього в очах ясно, тим-то можна думати, що й душа не чорна.

Онука не відповідала ні слова, хоч і цілком з ним погоджувалась, а про очі могла б зробити багато більше зауважень.

Ранком другого дня прокинувся Іван і, прокинувшись, довго ще сидів, як затуманений. Розпалена нічними снами душа його гуляла на волі й, прокинувшись, не відразу скорилась тяжкому розумові; стурбоване серце не перестало колотитися; невиразно уявляв він милий образ. Нарешті голова його проясніла; він поглянув, і чудова картина дніпрових берегів у дикій красі своїй станула перед його очима.

Сам старий Дніпро синів унизу; широким ходом розходився він в обидві сторони і чим далі був усе суворіший, а під Подолом він посизів, як воронове крило, потім, суворий і похмурий, повернув до Вишгорода. Вдovж течії тягнулись за ним, як маленькі внуки, його затоки й озера; одні з них чіплялись за нього, буцім хотіли утримати в своїй стороні й не пустити в далекі степи; інші йшли вдалечінь, під самі ліси, й там на волі купались у рожевому світлі запаленілого сходу. Темну зелень луки оповила сива сітка туману. Але туман понад усе полюбляє понуристі дніпрові ліси: вони вічно синіють на обрії, вічно сумують і супляться, і ні ясне сонце, ні пишний вид Києва, що блищав перед ними своєю Лаврою, не звеселять їх смутного погляду. Небо чисте; тільки над лісами висить довга, хвиляста смуга хмаринок, охоплена внизу багряною загравою. Близько вже схід сонця.

"Славні тут місця! — подумав Іван. — А все не те, що наш Вороніж: там якось веселіше. Я пам'ятаю, їдеш бувало ранком з нічлігу, побачиш його садки, навислі понад ставами, задимлені ще ранковим туманом, і на душі відразу зробиться так ясно й весело, що так би, здається, й заспівав нової, ніколи не чуваної пісні!.. Ех, Воронежу, Воронежу! Скільки я виходив за ці роки сіл і городів, а ніде не бачив веселішого міста!"

І він ліг знову на розстелений на холодній садовій траві свій кобеняк і, затуливши очі, потягнувся декілька разів, щоб прогнати й решту сну.

Сонце тим часом виплило над синіми лісами, і ясний божий день настав на радість усьому світові. Іван устав, умився, помолився проти Лаври богові, подякував господареві за хліб, за сіль і пішов до монастиря, щоб звідти просто вирушить уже в дорогу. Незабаром прийшли й його земляки.

Відстоявши ранню службу й приложившись ще раз до мощів святих угодників, що лежать у Великій церкві, наші прочани вирушили в дорогу. Всі вони мовчали, залишаючи Київ, немов, крім благочестивих почувань, що сповняли їхні душі, в них не було іншої думи.

Перейшовши довгим дощаним мостом через Дніпро, вони обернулись назад і поклали по три земних поклони святому місту, що його залишали. Потім декілька хвилин стояли ще, мовчазно дивлячись на незрівняний ландшафт Києва, що розкинувся перед ними.

Праворуч, на самій поверхні Дніпра, виднів Поділ зі своїми монастирями, церквами й дзвіницями, зі своєю величезною духовною академією. За Подолом на обрії синіли ліси, що тягнулись в Литву на декільки сотень верст; і високі будинки, що висунулись з натовпу міських будівель, були немов написані на блакитному полі. А від Подолу по всьому правому березі тягнеться довге пасмо гір, облите зеленню, всіяне мальовничими купами нагірних лип і ліщини, облямоване внизу сріблястими вербами.

На найбільшій горі цього пасма, де природа, граючи й переливаючись темними й світлими потоками зелені, дійшла надзвичайної розкоші, стоїть золотoverха Лавра, як вінець усієї краси Києва. Блищить вона своїми банями, й ніщо в світі не може зрівнятися з її блиском: ніби сонце, роздробившись, осипало її своїми іскрами й всіяло золотим пилом поверхню синього Дніпра. І Дніпро виблискує тільки перед Києвом; а далі — минувши Видубецький монастир, що виглядає нижче Києва з зелених гір, — він стає сумний і дикий, не дивиться ні на зелені луки, оторочені золотавим піском, ні на зблідлі гори, що йдуть за ним у найглибшу далечінь; і тільки на прощанні, на самому краю обриву, він ураз повертається, блищить срібною смугою і, пославши останній привіт святому місту, зникає в тумані. На цьому завороті Дніпра легкою синявою видніють гори, що його випроваджують. Чи йдуть вони й далі, чи спинились і стежать за ним здалека, цього роздивитись не можна; тільки ці гори такі далекі для очей, що, ставши на них, здається, можна б почути шум Чорного моря.

— Що, діти, здивились так на Київ? — сказав нарешті старий Чайка. — Шкода покидати? Не жалкуйте, діти: ще побачите не раз, коли захочете. А ось уже я добре знаю, що востаннє дивлюсь і на Дніпро, й на святу Лавру.

— Хто, дідусю, збудував такий гарний монастир? — спитала Маруся, і Іван вперше почув її голос.

— Печери викопали святі Антоній і Тодосій, а самий монастир мурували дванадцять братів, що лежать у печерах. Помітила ти їх?

— Помітила, дідусю.

— Ну, добре. Ось ці ж дванадцять братів, скінчивши церкву й всю монастирську горожу, мурували високу Лаврську дзвіницю багато років. При цьому було їм особливе чудо божє, саме те, що скільки вони вимурують удень, уночі входить у землю, отже, й риштування, яке роблять мулярі, вони не потребували; вони, стоячи на землі, виробляли всі ті стовпи, що бачиш під самим дахом. Одної ночі з'явилась старшому братові у сні матір божа і сказала, що стіни класти вже досить, бо в усьому світі немає вищої будівлі; а виведи, сказала, вверх, і обкуй його чистим золотом, і хрест постав також з чистого золота. Сказала й сховалась у небесах. Старший брат устав, помолився богові, збудив братів, і взялися до роботи. Скоро вивели верх, окували золотом і хрест поставили з щирого золота. Тільки-но все скінчили, дзвіниця враз вийшла з землі й стала ось як тепер. Тоді вночі приснився всім братам однаковий сон: що з'явилась божа матір і спитала їх, якої нагороди бажають вони від бога за свою працю? Одинадцять братів не хотіли іншої нагороди, як тільки, щоб їх поклали в печерах, викопаних святим Антонієм і Тодосієм; а дванадцятий забажав собі багатства й хотів іще пожити в світі. Але в світі незабаром все йому набридло, і він прийшов до братів, щоб і собі лягти разом з ними; а що вони не залишили йому місця, то він, втиснувшись між них, не міг простягнути обох ніг і заснув із зібганою ногою. Так і тепер лежить він.

Маруся' замислилась після цього оповідання й спустила очі донизу.

— Що ти замислилась так, Марусю? — спитав Іван. — Чи не хочеш ти й собі йти в монастир?

— Ні, я не піду в монастир, — відповідала Маруся, зарум'янившись, і поглянула на Івана; але поглянула так, що в нього в очах замиготіло.

Іван хотів як-небудь провадити далі розмову, але сердечна тривога не дала йому говорити, він мовчки дивився на чорноброву красуню, що втупила з вабливою соромливістю свої очі. "Незрівнянна дівчино! — думав він. — Чого б не дав я, щоб дізнатися, що в тебе на душі?"

Тим часом як серця молодих наших подорожніх хвилювалися, старий, для якого пориви ніжних почуттів була справа давноминула, щось шепотів, дивлячись на Печерську Лавру, і вклоняючись ще раз до землі, сказав: "Ходімо, діти! Дорога далека; не треба гаятись".

Дорога від Києва до Броварів іде сосновим бором, сипучими гілками. Вона для прочан, що обіцялися йти до Києва пішки, була ніби останнім іспитом у довгій і важкій подорожі. Зате ще з самих Броварів їм, як земля обітована, з'являється чудесна картина Києва, вся вкрита туманом, крізь який напівпрозорим стовпом виднілася в золотому вінцеві велетень-дзвіниця. Ландшафт розкривається, чим ближче підходити; і нарешті на березі Дніпра стомленого прочанина вражає незвичайне видовище, нетямиться він від святого захвату, як праведник, побачивши браму рая, і з побожним почуттям вдячності кладе доземний поклін.

Цілком інше почуття опанує душу прочанина, що залишає святий Київ. З кожним кроком він смутнішає, з кожним кроком він ніби втрачає щось; і це його почуття можна порівняти з тим станом душі, коли від'їжджаєш з батьківщини, чи залишаєш дім, в якому жив душею, в якому було тепло й затишно серцю.

Наші подорожні з кожного майже горбка на дорозі оглядалися назад, і кожного разу Київ виднів невиразніше, і кожного разу Іван і Маруся скидалися між собою очима. Маруся спершу червоніла, коли зустрічала Іванів погляд; але до кінця дня вона так призвичаїлась до товариша своєї подорожі, що посміхалася до нього з дитячою щирістю; і вони, зовсім між собою не розмовляючи, зрозуміли один одного, ніби прожили разом кілька місяців.

Надвечір прийшли в сільце, побудоване на пісках по обидва боки великої дороги. Бідні хати, обмазані жовтою глиною, сумно стирчали одна біля одної; ні огорожі порядної не видно було, ні садочка, як це звичайно буває по українських селах; тільки серед села дві верби похилились над криницею й простягнули свої вечірні тіні через широку дорогу.

— Як ці люди можуть жити в такому порожньому місці? — сказала Маруся. — Я тут померла б з нудьги після нашого Воронежа!

— Так тобі здається, моя комашко, — відповідав їй старий Чайка. — А спитай їх, чи згодні вони кинути свої голі піски й переселитися в наш Вороніж, де на кожному кроці не розминешся з садками й городами? хМабуть, ні. Для них ці дві верби миліші за всі левади й садки чужої сторони; і в цих убогих хатах тутешні дівчата так само люблять співати пісень і слухати оповідань про давні часи, як і ти в своїй вибіленій і витиканій квітками світлиці.

— Куди ж зайдемо, Іване?

— Зайдімо в ту хату, що біля верб: вона, здається, краща за інші.

— І то правда, — сказав старий Чайка й повернув ліворуч.

Хата, в яку вони зайшли, була справді чи не найкраща в усьому селі. Ослони, що стояли вздовж двох стін, були чисто вимиті, в кутку над столом образи, завішані білим рушником, кінці якого, вишиті червоним мереживом, спадали вниз по обидві сторони. На полу, тобто на дошках замість ліжка, сиділа за гребенем дівчина в білій сорочці й синій запасці, колихала ногою привішану до стелі люльку й наспівувала пісні; але, побачивши незнайомих людей, зараз же замовкла. Біля запаленої печі метушилась не стара ще жінка в очіпку й халаті — видно, сама господиня.

Наші подорожні, ввійшовши до хати, помолились спершу до образів, як належить людям, що повертаються від святого місця, і потім уже привіталися з господарями й просили дозволу переночувати.

Жінка, що стояла біля печі, дізнавшись від прочан, хто вони, з українською привітливістю просила їх сідати й кинулась з ганчіркою обтирати ослони, що й так були незапорошені; але такий уже обов'язок охайної господині.

Поки старий Чайка говорив з господинею й розповідав їй то про Київ, то про свою дорогу й теперішні врожаї, Маруся підійшла до дівчини, що сиділа за гребенем, і почала з нею свою розмову, яка від починків і прядива перейшла поступово до справ цікавіших. Дівчата скоро спізналися, і Маруся спитала молоду свою господиню, якої вона співала пісні, коли вони ввійшли до хати.

— Про Саву Чалого, — відповіла дівчина.

Маруся ніколи не чула пісні про Саву Чалого й просила її заспівати. Дівчина довго відмовлялася, нарешті не могла відмовити настирливому проханню Марусі й заспівала півголосом, щоб не заважати своїй матері розмовляти з старим подорожнім.

*Ой був в Січі старий козак на прізвище Чалий,
вигодував сина Саву козакам на славу...*

Старий Чайка, прислухавшись до голосу пісні, перервав свою бесіду й, підперши рукою підборіддя, дивився на дівчину, що, посукуючи деркотливе веретено й схиливши набік голову, співала, як Сава пристав до ляхів, як панував з ляхами й збирався з ними руйнувати православну церкву, як нарешті поїхали до нього запорожці й взяли його на три списи, і як утікала від запорожців молода дружина його.

— Славна пісня! — сказав Чайка. — Старосвітська! Хто тебе, дівчино, навчив цієї пісні?

— Покійний дідусь, бувало, співає її.

— А давно ж помер твій дідусь?

— Рік і два тижні.

— Та ще й помер на чужій стороні, — додала господиня, що сиділа проти них, підперши долонею щоку, — і ми залишилися сиротами без останнього його благословення. Царство йому небесне! — сказала вона згодом. — Небіжчик жив і помер якось чудно.

— Як саме чудно? — спитали разом Іван і Маруся.

— Чудно, дуже чудно! — відповідала, зітхнувши, господиня. — Смерть його була така дивовижна, що кому тільки розповіси, здвигне тільки плечима та й мовчить. Чи бачте: батько мій добре вмів грати на бандурі. Його ніхто й не вчив; він сам собі вивчився й сам собі зробив бандуру. Замолоду він був господарем, тримав худобу й землю орав; але коли померла покійниця мати, а я вийшла заміж, вік передав нам усе господарство, а сам тільки й знав одну бандуру; цілий день, було, грає під цими вербами, що стоять над криницею. Знав він і пісень усяких, і старосвітських билиць; людей завсіди коло нього бувало повно: тс такі перехожі, а то й свої сільські — обстануть його навколо, особливо в недільний день чи в яке свято. І так усі до нього звикли, що коли, бувало, піде з бандурою по чужих селах, то й в селі ніби пусто: раз по раз питають, чи скоро прийде додому дід? Тільки нам небагато було корнети з його заробітків: він скільки збере грошей, всі віддасть першому, хто в нього попросить, і мало коли принесе додому. Такий чудний старий був. Аж ось минулого року навесні прийшла йому охота йти до Києва: "Піду та й піду помолюся богові!" Ось я й чоловік підійшли до нього: "Куди вам, панотче, йти? Ви вже й так немощні, та йти вам по таких спеках та по таких пісках!" — "Ні, піду, та й край". Як узявся, як узявся — зробив-таки, як хотів. Випровадили ми його з людьми в дорогу та й просили їх, щоб вони вже його там доглядали. Як випровадили — минає тиждень, другий настає, — не вертає назад! А завжди, бувало, за один тиждень вертають наші слобожани з Києва. "Ну, — думаємо, — видно, старий говіє, то й товариші його дочікуються". Тільки раз увечорі сидимо ми, я та дочка, в хаті — чоловіка не було вдома. Пам'ятаю як тепер — сонце вже стояло на самому заході й так сильно світило крізь вікно на образи, що образи блищали, як золоті. А під образами стояла панотцева бандура, накрита білою хусткою. Враз хустка злетіла з бандури, ніби чия рука схопила її, і слідом за цим бандура сама собою заграла так само, як грав на ній покійний панотець. Ми обидві так і зомліли. Приїхав чоловік, розповіла я йому, і чоловік злякався; і всі ми тоді ж таки й порішили, що це не перед добром. Як думали, так і сталося. На четвертий день повернулись з Києва люди, з якими ходив панотець, і сказали нам, що його вже нема на світі. Іще що розповідали про його смерть! Коли вони були в Києві, то панотець, прийшовши раз з церкви, став співати улюбленої своєї пісні: "Ой сів пугач на могилі". Потім і каже їм: "Знаєте що, братці? Я зараз помру; жалко тільки, що нема зі мною бандури: мені хотілось би перед смертю заграти свого "пугача". — Сказавши це, він ліг на лаву й склав руки. Кинулись до нього, а він душу богові віддав.

Господиня за слізьми насилу доказала останні слова, і потім почала витирати сльози рукавом своєї сорочки. Старий Чайка й його товариші сиділи всі похнюпившись, зворушені смутком господині, й міркуючи, кожний по-своєму, про дивовижну подію. У хаті стало тихо; і тільки чути було в вікні дзижчання бджоли, що ненароком попала в хату й тепер билася крізь скло на волю.

Може, й довго всі мовчали б, коли б господиня не догадалась поставити на стіл вечерю. Посадовивши на покуті своїх гостей, господиня почастувала старого й Івана

горілкою й потім просила їсти, що бог послав. У дорозі чоловік не розбирає, і тому проста сільська вечеря здалася нашим подорожнім навіть розкішною.

Вставши від столу, Чайка подякував господині й сказав, що вони завтра мають намір вийти в дорогу на світанку, і тому краще розрахуватись за ночівлю.

— Оце нехай бог криє! — скрикнула господиня. — Хіба ми шинкарі, щоб нам брати гроші за те, що добра людина в нас переночує? Інша річ з панів, так то вже й бог велів. І я колись ходила на богомілья в Рихли, та з мене ніхто й копійки не взяв за всю дорогу, а ще добрі люди — дай їм бог здоров'я — без хліба й в дорогу не пускали. Та й покійний панотець — хай йому пером земля лежить — завсіди, бувало, каже нам: їж хліб, та й другому дай.

— Коли ж не хочете брати з нас плати, — сказав Чайка, — то візьміть хоч київських гостинців.

Він вийняв з вузлика, якого в дорозі носив за спиною на палиці, два кипарисові хрестики й дав господині; а Йван подарував їй дочці великий личман з образом Миколая Чудотворця. Все це прийняли з великою подякою.

Іван просив господиню показати йому бандуру, що лишилася після її панотця; а що він сам умів грати, то, побачивши її, зараз же помітив у ній особливу вартість і тут же купив її в господині.

Потім стали думати про ночівлю. Іван і старий Чайка лягли в хаті, а Маруся з хазяйською дочкою пішли до комори.

Ще небо не почервоніло на сході, а вже наші прочани були в дорозі. Пройшовши верстви дві, старий сказав:

— Ну, діти, тепер підемо путівцями, бо верстовий шлях до самих Козар піскуватий; та сюди ж буде й ближче, і місця тут веселіші.

Повернули проворуч. Перед ними білим морем лежало поле квітучої гречки, від якої повітря пахтіло медяними пахощами. Ранок був туманний, тому вони не могли бачити країв обрію, і біла рівнина здавалась безмежною на всі сторони; тільки спереду крізь димчасту імлу рум'янився схід та ззаду бовваніли ще верби залишеної дороги. Тим часом ранок поступово живився, небо яснішало; подув свіжий вітрець, туман по долинах став кучерявитися.

Пройшовши ще верстви зо три, ввійшли вони в дубовий і березовий гай. Там усе ніби спало. Вкриті росою дерева нависли над вузьенькою стежкою й наводили на неї холодний сутінок; а блакитні дзвіночки, переплутані з високою травою, ледве починали розкривати свої чашки. Зрідка попадалися нашим подорожнім водяні долини, ще залиті білим ранковим туманом. Інколи з глибини гаю чути було різкий крик ворона чи глухий стук дятла в дерево; але більше жодний стук не живив дрімотного гаю.

— Не виходить у мене з голови, дідусю, вчорашнє оповідання господині, — сказала Маруся своєму дідові. — Як ви гадаєте, що це таке грало на бандурі?

Дід понурих голову і, подумавши з хвилину, відповів:

— Душа грала, моя комашко.

— Як то душа, дідусю? — спитала вона здивовано.

— А ти ще не знаєш цього? А пам'ятаєш, як розпові дала небіжка твоя баба, а моя дружина, що саме в тор день, коли батька її вбили на війні, стара шабля його, ще висіла вдома на стіні в світлиці, враз ні з сього ні з тогс впала й переломилась надвоє. Як тобі це здається: чогс вона впала?

— Я не пам'ятаю, щоб хто це розповідав мені. Може бути, я тоді була ще така маленька, що й не зрозуміла нічого. Розкажіть ви, дідусю.

— Добре, моя комахко. Слухай! Батько твоєї покійної баби, а мій тесть був у свій час козак між козаками. Вдома всі до нього ходили судитися й просити поради, як до попа, бо голова була розумна; а на війні завсіди був попереду тих голінників, що не глядять валки, а тільки вглядять турка або татарву, та так і вриваються між них, хоч би яка там була сила. Правда, що й користь вони завжди дістають велику; та й діло ж їх не дуже легке: хіба легко врубатися якій-небудь жмені одчайдушних голів у ціле військо вороже і, схопивши здобич, вернутися знов назад? Як би там не було, тільки твій прадід не хотів знати ні про яку небезпеку; і коли б не знайшлось йому товаришів, він сам ладен би лізти на турецькі шаблі. Всі вже знали, що за козак Степан Журба, і сам полковник не раз набивався до нього з чинами: хотів його зробити то осавулом, то старшиною, а раз обіцяв йому самого сотника; то що? Не хоче! Такий молодець удався — "Навіщо, каже, мені ваші чини? Як буду я сотником, то мені треба раз у раз триматись при обозі, та тільки й гляди, куди пошлють мене; а тепер я вільний, як вітер на полі: набрав собі охотників — гайда куди очі! А перекришать їх, я й за те не відповідаю: вільно ж було йти за мною, вони ж не діти, користь же я дістаю від свого промислу таку, що хай похвалиться будь-який сотник". І правду казав: розповідали, хто був при тому, що хоч оточить його ворог, хоч стріляють його, а він усе таки вискочить з їх натовпу, хоч увесь поранений, і не з порожніми руками; завжди, бувало, винесе чи зброю всю в золоті та в сріблі, чи повні тороки кармазинів таких, що й ціни їм нема. Ну, бачивши, що твого прадіда ніяка сила не подужує, а його кінь, коли розгуляється бій, завжди, як чорт, так і скаче на гармати, всі так і думали, що Степан Журба повинен бути якийсь характерник. А він був такий самий християнин, як і всякий добрий чоловік; тільки в нього була така шабля, що з нею він не боявся смерти. Та шабля дісталась йому чудним випадком. Їхав він полем виглядати ворога; проїжджаючи краєм глибокого байраку, раптом чує, що в байраку немов хто стогне. Ось він зліз з коня й спустився вниз. Дивиться — лежить козак, сивий-сивий, як молоко, *порубаний*, весь *пострелений*, а біля нього мертвий кінь. Побачивши твого прадіда, козак підвів голову й каже йому: "Слухай, чоловіче добрий, коли в тобі душа християнська, то зроби ти мені останню ласку, винеси ти мене з цього байраку, поховай у чистому полі й постав наді мною хреста, хоч із хворостини: хай-таки я буду похований, як християнин! А я тобі подарую за те подарунок знаменитий. Ось шабля; вона дорога не золотою ручкою й камінням самоцвітним, а тим, що хто з нею йде в бій, той не боїться смерти, поки сім куль не прострелить його; запам'ятай ти це собі. Перехрести мене та й прощай". Ось прадід твій виніс з байраку, вибив шаблею яму, поховав його, прочитав якоїсь молитви, з козацького списа зробив хреста, увіткнув його гострим у землю, і білу хустку повісив

на хресті, щоб знали православні люди, що там лежить козак; потім узяв подаровану шаблю й поїхав. Але коли повернувся до обозу й став показувати товаришам подарунок, то всі, хто брав цю шаблю, дивувались з неї й не могли дійти, що це за шабля: такої нікому не випадало бачити. Адже за старих часів бували такі знавці, що покажи йому клинок, так він тобі, не читаючи ніякого напису, розповість, що це за клинок, із якої землі, і як давно викуваний. А тут уже скільки охотників до незвичайної зброї приходило до твого прадіда, — сходились сотники й осавули полкові, — ні, ніхто не прочитав слів, що ними вона списана, й не сказав який нарід носить такі шаблі. І з цією шаблею воював твій прадід яких-небудь років двадцять; а тоді ж було так: що рік то й війна; нарешті вищербилась вона так, що, виїжджаючи останнього разу на війну, залишив її вдома. Покійна теща, правда, таки й вмовляла його, щоб він її не залишав, та прадід твій не такий був козак, щоб баби слухався. "Навіщо вона тепер мені годиться? Хіба я стану пиляти нею ворога?" Сказав і поїхав з другою шаблею. Прийшли на місце бою. Прадід твій, хоч і не мав уже при собі чудесної шаблі, але все-таки не втримався, щоб не покуштувати першому ворожій крові; зібрав охотників, вишикував їх як слід кутком, скрикнув, гикнув і врізався в саму середину турецькою війська. Довго не було його ватаги назад, чути було тільки крик та стрілянину серед ворожого стану; нарешті передні лави заколихались, розійшлися і прадід твій вилетів на довгогривому своєму коневі з п'ятою тільки частиною своїх товаришів. Не встигли наші закричати й заплескати в долоні, як звідки не візьмись з ворожого стану куля — хап його просто в голову! Він захитався, упав уперед і обхопив руками коневу шию, і кінь приніс його мертвого до козацького обозу. А теща-небіжчиця в цей самий час з дочками своїми шила йому вдома сорочки, бо, звичайно, все убрання, що брав він з собою в похід, передере й по-кровавить, бувало, так, що страшно й у руки взяти. Враз щось гримнуло позаду її об піл; дивиться — чоловікова шабля. Ну, тут вже всі й догадались, що це значить..

Старий замовк і, здавалось, про щось думав. Його оповідання зворушило молоду кров в Івана, й він замість того, щоб жалкувати про смерть хороброго козака, гукнув жваво: "Добре було тоді жити, дядю!"

Старий хутко глянув на парубка.

— Чим добре? — спитав він.

— Тим, що тоді було де погуляти доброму хлопцеві! — відповідав Іван, хитнувши головою.

— Правду, брате, кажеш! — сказав старий Чайка, розпалений і сам спогадом про козацьку славу. — Правду кажеш! Славно!

І потім відразу замовк і схилив голову, немов соромлячись, що, захоплений старовиною, забув про своє сиве волосся й побратався з парубком.

— Як же ви, дідусю, казали, що на бандурі душа грала? — сказала Маруся. — Цього я не розумію.

— Річ відома, — відповідав дід, — що душа перед вилітом на той світ, прилітала прощатися з рідним; ось вона й дала їм про себе знати через бандуру, так само, як

душа твого прадіда дала знати через шаблю.

Тим часом сонце було вже високо над лісом; день наближався до обідньої пори, і в повітрі стало так гаряче, що нашим подорожнім треба було подумати й про спочинок. Ліс з кожним кроком мінявся; попадались між березами й дубами клен і ясен, а по низьких місцях лугова калина й широкі кущі сріблястого верболозу; сама трава щодали ставала відмінніша від попередньої. З усього було знати, що недалеко повинна бути вода. Це зауваження зробив Іван, і старий ствердив його, сказавши, що вони скоро прийдуть до широкого ставка.

І справді, пройшовши з півверстви, вони почули глухий шум водяного млина, а зійшовши на досить високий косогір, вкритий липою й мальовничими кущами ліщини, вони повинні були спершу закрити очі, бо сонце, що стояло на півдні, відбилось на самій середині чистого ставу й блищало на всю околицю нестерпучо яскравими іскрами. Шум од коліс, заслонений перше горою, тепер був, безперечно, більший; з густим гудінням ходив він навколо ставка лісом, обзивався з усіх боків і знову зливався з безнастанним журкотом води, що бігла по колесах. За ставом біліла під солом'яною покрівлею мірошникова хата з городом, з якого визирало багато золотих соняшників і смуга квітущого маку; по кіллях плоту вився кучерявий хміль, і темно-зелені стовпи його були ніби вартовими вежами для цієї буколічної кріпости. Місцями відважний гарбуз, розрісшись на сонці, виповзав з города своїм широким листям на самий верх плоту, перекидався вниз і не міг уже вернутись назад. Синій дим, вийшовши з-під покрішки дерев'яного димаря, тонкою заслоною вився по густій зелені прибережного осокуру і злітав потім у блакитне небо. На березі в густій траві паслися вівці й лежало кілька пар волів біля навантажених мішками возів.

Зійшовши з гори, наші мандрівники сіли відпочивати на березі ставу під старою липою. Старий, попоївши, солодко заснув під шум води, що присипляв; а Іван, не мавши досі нагоди говорити з Марусею, запропонував їй іти з ним у ліс по гриби. Вона знала, що дівчині не годиться бути в лісі віч-на-віч з молодим парубком; але в неї не вистачило духу відмовити Йванові в першому проханні, і вона погодилась без відмагання.

Спершу вони обоє не знали, з чого почати розмову. Маруся готова була мовчати до самого вечора, Іван увесь час поривався сказати їй що-небудь, і кожного разу на серці в нього ставало так гаряче, що він спинявся, не вимовивши жодного слова. Та потім він якось уже догадався почати розмову, розпитуючи про Вороніж. Маруся відповідала докладно на всі запитання, розповідала про гулянки й вечірні сходини на вулиці, про парубків і дівчат. Розмова щохвилини ставала цікавіша; і вони самі не помітили, як побралися за руки й, забувши про гриби, ходили по лісу, як давні знайомі. Маруся схаменулась тільки тоді, коли вони сіли під дубом і Іван без зайвої ніжності, вліпив щирий поцілунок в повні її губки.

— Ой, Іване! Що ти робиш? — скрикнула вона, нахмуривши брови. — Як тобі не соромно цілуватись?

— Що ж тут недоброго, моє серце? — відповідав Іван.

— Як то що недоброго? Хіба не знаєш, що дівчатам не годиться цілуватись з парубками? Матуся кожного дня це твердить. Та й дідусь тепер, як тільки побачить мене, то зараз і довідається, що я цілувалась з тобою.

— Не бійся, моя голубко, не довідається.

— Не довідається! Ти ще не знаєш дідуся! Він одним поглядом пройме чоловіка так, що вивідає всю душу, є такі люди, що бояться дивитись йому в очі. Його в Воронежі називають віщуном, бо він все знає і ніщо від нього не сховається.

— Хай він собі й усе знає, тільки ще не чувано, щоб можна дізнатися, хто з ким поцілується.

— Кажи; а ось побачиш, що він скаже. Ходімо. Він, мабуть, уже не спить.

Старий справді вже прокинувся і, побачивши, що вони йдуть разом з лісу, трохи похмурився; але глянувши на принесені сиріжки, до яких він був дуже охочий, забув своє хвилиenne незадоволення, ремствував тільки на себе, що довго проспав і спізнився в дорогу. Дальші два дні вони йшли верстовим шляхом. На щастя, погода була хмарна, і вони не зазнали спеки; а від нудьги рятував їх сам старий Чайка. Він увесь час розповідав то про старовину, то про різні пригоди з власного життя і з усіх своїх оповідань робив висновки прості, але порою такі ясні, що їм позаздрив би інший психолог, що черпає свої ідеї з німецьких книжок, а не з живої природи людської.

— Тут ми трохи відпочинемо з дороги, — сказав Чайка Йванові, коли вони ввійшли до Батурина. — Зайдімо до давнього мого приятеля бондаря Омелька. Він спершу жив у нашому Воронежі, та ось уже років з двадцять, як перейшов сюди: тут, бачиш, після тестя дістався йому в спадок грунт. Ми в нього були, йдучи до Києва, і обіцяли зайти ще з Києва.

Бондар Омелько, якого вони застали за роботою, дуже їм зрадів; залишив свої інструменти і, перецілувавшись з гістьми як слід, повів їх до хати.

Хата бондаря Омелька відзначалась між батуринськими простими хатами особливою пишнотою. Крім того, вона вся була вибілена крейдою, вікна знадвору обведені червоною фарбою, а солом'яна покрівля підстрижена так чисто, як в іншого дженджуристого парубка чуприна в велике свято, — всередині був новий липовий стіл на точених ніжках і з двома шухлядами; образи всі під шатами та під склом; на кілочках між вікнами рушники білі, вишивані дуже гарно червоними везерунками, а ослони й полиця і різним посудом були далеко кращі, ніж у звичайних козацьких хатах.

Дві дочки бондаря Омелька, повновиді дівчата в затканих плахах, нетерпляче чекаючи на Марусю з Києва, зараз же повели її до своєї кімнати і не дали їй навіть привітатися з бондарихою: вони хотіли якнайшвидше дізнатися від неї всі новини, а при незнайомому парубкові соромилися розмовляти. У кімнаті було майже темно, і не стільки від сутінків, скільки від того, що обидва вікна її заслонили дерева: одне — густа черемшина, а друге — вишні, з яких ягоди вперлися в саме скло. Бондар Омелько кілька разів збирався зрубати ці дерева, щоб не було темно в хаті, але дочки, та й сама бондариха, кожного разу упрошували його облишити свій намір, бо в літні ночі соловей співає на черемшині чи на вишні під самими вікнами.

Посадивши Марусю, дівчата перш за все просили її показати київські гостинці й стрічки, що їх вона там накупила; все їх захоплювало; кілька разів міряли вони собі блискучі обручки й сережки, розгортали яскраві стрічки, і залишили тоді, коли Маруся подарувала їм по срібній *каблучці* від великомучениці Варвари. Потім почали розпитувати її про Київ, про Андріївську церкву, про дзвіницю Лаврську й про печери. Маруся ніколи б не кінчила оповідання, коли б не покликали їх вечеряти.

До бондаря Омелька тим часом прийшло ще чоловіка зо три гостей; всі вони вже досить набалакалились і накрусувались, що коли дівчата ввійшли до світлиці, Марусин дід був рум'яний, як яблуко, та й сам бондар Омелько дуже ласкаво світив своєю лисиною.

Сіли за стіл. Спершу всі дуже заповідливо взяли за смачний борщ з свининою й новою картоплею; але в кінці вечері старі більше пили, ніж їли, і навіть прекрасні вареники з сметаною не звернули на себе особливої їх уваги. Почалися без кінця-краю розмови, згадували старосвітчину...

Старий Чайка особливо відзначався у цій бесіді; чарка не зменшила його красномовства, а ще додала балакучости. Але тільки Іван та бондар Омелько були постійними його слухачами, бо решта гостей говорили всі разом і кожен зокрема, що кому на думку спаде. У запалі Чайка говорив надзвичайно складно, так що мова його подібна була на старосвітську пісню, і Іван в цей вечір ще більше пересвідчився в його віщому розумі.

Вечеря тяглася допізна; нарешті встали й почали розходитись спати. Залишались тільки старі і, оточивши великий глечик варенухи, здавалося, і не думали про кінець своєї учти. Маруся лягла зі своїми подругами в новій хаті, що її будував бондар Омелько, готуючись прийняти восени зятя до старшої дочки. Хата була ще без дверей і без рям у вікнах; свіжий вітрець навівав приємну прохолоду з садка й примушував дівчат вкриватися тепліше. Лежучи, довго ще розповідала Маруся цікавим подругам про Київ, і про свою дорогу; нарешті вони обидві поснули, й вона лишилась на волі зі своїми молодими мріями.

Повний місяць світив їй у вікно. Згадала вона Вороніж, його місячні ночі, коли вона, нудьгуючи з веселощів своїх подруг і залицянь парубків, з яких ні один їй не подобався, сиділа в своїй кімнаті біля вікна й дивилась на зоряне небо, на далекі ліси, на темний став, де все поперекидалося: і чорний млин з довгою греблею, і старі верби, і тонкий півмісяць, що стояв на високому небі, як золота підкова; — ледве долітала до її слуха довгою луною пісня з найдальшого кінця Воронежа, де-небудь на Спащині чи Перечистенщині.

Ті спогади були неясні, хоч і теплі для серця. Зовсім в іншому світі уявляла вона час, що минув відтоді, як уперше побачила вона Йвана. Від першого його погляду, що стріла вона в церкві, до останнього слова, що сказав він їй, йшовши спати, вона пам'ятала виразно всі подробиці їхньої знайомости; і ніколи їй не забути ні блиску води в той час, як вони прийшли відпочивати до млина, ні шуму коліс, під який їй так солодко було слухати закохану гутірку милого парубка.

Тепер мріяла вона, як вони житимуть у Воронежі, як весело їй буде літньої ночі

вийти на вулицю, де її Іван, ведучи за собою веселий гурт парубків і дівчат, буде грати на бандурі улюблених її пісень. Але дівчата... тут думка її обірвалася, серце чогось занило; невідоме досі їй почуття ревності закралося вперше в її душу: таке-то кохання! Ось вона стала перебирати поодиноці всіх своїх подруг, що могли б їй бути небезпечні для Іванового кохання. "Ні, — вирішила нарешті вона, — ні одна з них мене не варт! У кого з них такі, як у мене, очі?.. У кого брови чорніші, у кого лице біліше за моє?.. Він повинен бути моїм, обов'язково моїм". І вона хутко перевернулася на другий бік, і повний місяць освітив її чудесну голову, недбало відкинуту набік від спеки й млости.

Раптом чує вона тихий дзвін музики разом з протяжною піснею, в якій не важко було пізнати голос Івана. Не знаючи сама від чого, вона налякалась і вся здригнулась, і хоч серце їй колотилося, вона розчула слова невідомої їй пісні:

Вари, мати, вечеряти: я ляжу за сонця.

Ой, хто мене вірно любить, прийде до віконця.

До віконця припадає, стиха промовляє:

"Вийди, вийди, дівчинонько, з рубленої хати;

Тепер нічка темнесенька, не знатиме мати".

Голос Івана ніби мав у собі щось чарівне, бо Маруся, вислухавши пісню, почула, що якася особлива сила тягне її до нього. Підкоряючись цьому потягові, вона встала й тремтучими ніжками підійшла до вікна. Під вікном стояв Іван, без шапки, з бандурою в руках.

— Що тобі на думку спало, Іване, грати в таку пору? — спитала докірливо Маруся.

— Хотів побачити ясні твої очі, моє серденько.

— Та що подумують дочки хазяїв?

— Не бійся, моя галочко: вони давно вже сплять.

— Сплять. Та звідки ти знаєш, що вони сплять?

— Як же мені не знати? Адже в мене серце такий віщун, що краще за твого дідуса, коли справа ходить о тобі, моя зіронько!

— Йди спати, Іване! Вже пізно, вже давно всі сплять.

— Дай же мені свою ручку.

— Навіщо тобі моя рука?

— Так, подержу трошки... може, на серці буде легше.

— А хіба в тебе тяжко на серці?

— Ох, тяжко, тяжко, мила Марусе! З того часу, як я тебе побачив, мені ніби каменем заклало груди; і тільки тоді мені легко й весело, коли дивлюсь в твої ясні очі, коли слухаю солов'їну твою мову!

"Як він мене кохає! — думала, слухаючи його, Маруся. — Ні, не може бути, щоб він коли-небудь проміняв мене на іншу. Дати вже йому руку: адже він, бідненький, так само журиться за мною, як і я за ним. Його й сон не бере! Все, певно, тільки й думає, що про мене".

— Іване, — сказала, — йди спати!

— Хіба тобі не любо, що я стою перед тобою?

— Та ні, Іване; тільки вже пізно.

— Дай же руку, то й піду.

Маруся мовчки простягнула йому свою руку, і вже не мала сили забрати її: його бажання немов перелилися їй у душу від одного дотику руки, і тепер вона готова була простояти з ним так хоч до самого світанку.

Іван, узявши Марусю за руку, не міг утриматись щоб не обняти її, і тільки хотів поцілувати, як враз почув позаду себе розмову.

Бондар Омелько, попрощавшись з своїми сусідами, випроводжав старого Чайку у сад спати. Старі, підпивши як слід, невпинно запевняли один одного в прихильності й цілувалися майже на кожному кроці; і враз наткнулися на другу пару, що обіймалася цілком з інших міркувань.

Маруся, не досвідчена ще в нічних зустрічах, побачивши нараз перед собою нахмурене лице дідове й блискучу при місяцеві лисину бондаря Омелька, так оторопіла, що не встигла забрати від Івана своєї руки й трималась за нього міцно, немов боялась утопитися.

— Е, добре, внучко! — сказав Чайка, що від здивування довго не міг почати мови й думав, що це йому так сп'яна приверзлось, буцім він бачить у таку пору свою Марусю наодинці з парубком. — Ось так ходи на прощу! Не встигли повернути назад, уже й за женихання! Знаменито, знаменито, моя комашко! Е!

Він похитав головою. Маруся зніяковіла ще більше. Суворе обличчя старого з сивою чуприною й білими навислими бровами стояло перед нею при блиску місяця, як злий привид, з'явившись в найпалкішу хвилину її життя; віщі очі його непорушно дивились на неї, проймали до самого серця, і так тяжко було стерпіти їх хмурний погляд, що їй почала морочитися голова. Але в цей час Іван, залишивши її руку, підійшов до старого Чайки і своєю розмовою позбавив Марусю згубного впливу його очей.

— Дядю! — сказав він. — Не докоряйте своїй внучці: я один винен і відповідаю за все недобре!

— Слухай, козаче! — відповідав йому Чайка. — Недоброго тут нічого ще нема. Я не з тих, що, постарівшись, тільки й знають, що сварити молодь за женихання. Я сам був козаком і знаю, що хлопцеві й обов'язок велить погуляти до одруження. Не біда й дівчині постояти годину-другу з парубком, хоч би й уночі. Тільки всьому треба знати час. Тепер ми ідемо від святого місця: гріх думати про женихання! Всі дні попереду: встигли б ще нагулятися й у Воронежі. Не годиться, не годиться, — казав він, непевно похитуючи головою. — Зауваж ти собі, що *недобрий початок поганий має й кінець*.

— Дядю!.. — сказав Іван.

— Так, так, козаче! — казав віщий старий, не слухаючи його. — Недобрий початок поганий має й кінець. Нечистий шукає таких випадків; його слід берегтися!..

— *Неначе як на те ж вбий його чад лихий!*.. — вимовив бондар Омелько, що похитувався на ногах, як дерево від вітру, й нічогісінько не розумів у цій сцені.

— Пора спати, діти! — сказав Чайка. — Дай боже, щоб на цьому все й скінчилося.

Ходімо, брате Омельку.

Всі розійшлися.

Другого дня Іван і Маруся не знали, як показатися на очі дідові; але старий, проти їх сподіванки, зустрів їх дуже ласкаво і, здавалося, зовсім забув про вчорашню подію, тільки, коли бондариха стала жалкувати, що Маруся сидить така смутна, він ніби ненавмисне зауважив, що, може бути, вона цієї ночі мало спала. Маруся почервоніла вся як мак, і ніхто, крім Івана, не знав справжньої причини цього кольору, бо й бондар Омелько не пам'ятав нічого про вчорашню подію.

Після сніданку бондар Омелько водив Чайку й Івана по своїх господарчих закладах; а Маруся з дівчатами ходили дивитись на Батуринський базар. Вертаючи звідти, старша бондарівка сказала їй:

— Ти чувала, сестрице, про те, що в нас у Батурині *земля плаче*?

— Я чула про це ще в Воронежі, — відповідала Маруся, — ось добре, що ти нагадала: де це місце?

— А ось ходімо; ми тобі покажемо. Тільки диви не дуже прислухайся, а то й уві сні буде снитися.

Перейшовши довгу вулицю, повернули вони праворуч і зайшли на цвинтар, трохи вищий за весь Батурин. Маруся лягла до землі й припала вухом. Спершу нічого не було чути, і вона хотіла вже встати; але ось в середині землі пішов прикрий вітер: глухий, невиразний стогін жалібно потягнувся на далекі простори й відгукнувся тугим вищанням в іншому місці. Потім чує вона — ніби багато-багато голосів прокинулось від цього вищання й неслись з глибини землі вгору змішаною хвилею. З кожною миттю цю хвилю було чути виразніше; до неї приєдналися інші голоси, нарешті склалося щось подібне на хор, але таке похоронне, таке жалібне, що Маруся не могла далі слухати й зі страхом підвелась з землі.

— А що, сестрице, чула? — спитали бондарівни; але Маруся нічого не відповідала, і тільки коли вийшли на вулицю й на них повіяв від Сейму холодний вітер, вона прийшла до пам'яті й спитала їх, що це так плаче в землі.

— Цього ніхто не знає, — відповідала бондарівна.

— Як, у всьому Батурині ніхто не знає?

— Та не тільки в Батурині, айв усьому світі; бо це диво сталося дуже давно; вже й людей тих нема, що знали про нього. А кажуть тільки, що колись у Батурині була війна й велика пожежа, й побито багато людей, і з того часу кров християнська плаче з землі.

Нічого не сказала на це Маруся; але таке нечуване диво запало Ти у душу, і вона поклала собі при нагоді спитати про це дідуся.

Коли дівчата повернулись додому, обід уже був на столі. Пообідавши, відпочили трохи й зібралися в дорогу.

Бондар Омелько зі своєю сім'єю випроводжав своїх гостей за Батурин.

Там, спинившись на могилі, випили старі по чарці настоянки, а молоді по шклянці меду; потім обнялись і розійшлись з різними наказами й привітаннями.

Пройшовши з півверстви, Маруся обернулась і побачила, що на могилі ще стоять люди, але коли зійшли в долину, могила вже ні разу не показувалася.

Всі троє йшли спершу мовчки під впливом почуття розлуки з приятелями, нарешті старий Чайка став розмовляти з Іваном про бондаря, розповідаючи про давню з ним знайомість, а що голова його була трошки п'яненька, хоч він і стерігся не пити зайвого, то розмова його скоро набула веселого широкого тону, як звичайно розмовляє підпилий українець. Маруся, що в неї не сходив з голови Батуринський цвинтар, вважала цю хвилину за найзручнішу, щоб запитати про своє; непомітно прикинувши в загальну розмову своє оповідання про те, як плаче у Батурині земля, спитала в старого, чи не знає він, від чого це робиться.

Старий, роздумуючи, похнюпив голову й хвилину не відповідав нічого. Тяжке зідхання вирвалось у нього з грудей.

— Від чого плаче земля? — повторив він. — Не питай у мене, дитино моя, від чого вона плаче... Багато накоїв лиха окаянний Мазепа! Сам пропав ні за собаку й інших згубив, проклята душа!

Ще раз зітхнув віщий старий і до самого вечора йшов понурий і смутний. Іван і Маруся мовчали. Але коли прийшли до Кролевця, від якого лишалося їм тільки тринадцять верстов додому, і зайшли до кума Андрія, Чайка знову звеселився і після кількох чарок зробився тим самим говірким Чайкою, що був у бондаря Омелька.

Частина друга

Шумить, гуде славний Вороніж; але не від грому й бурі, а від голінних пісень і танків. Весела юрба молоді при світлі місяця бурхливим припливом пливе спустілими вулицями. Чути в ній дзвін музики, тупіт танцюристів, різноголосий сміх і буйний галас; але ще чутніше голос добірних гуляк, що, відставши трохи від усієї юрби, виступали згорда, — похиливши набік високі шапки, заклавши руки в кишені своїх свит, і дзвінко й докладно наспівували чумацької пісні:

*Ой, грайте, музики, від двора до двора,
та щоб не журилась стара ненька дома...*

Цей голос ішов луною не тільки воронізькими левадами й садками, але й сам місяць ніби на нього відгукувався. Чудне було світло його: падаючи з висоти неба на темні дерева, на низенькі хати, на широку вулицю й юрбу танцюристів, він надавав усьому якогось особливого кольору й форми, який день не можна уявити; в його сяйві все здавалось надзвичайним, як у сні; все ніби рухалось і промовляло якоюсь дивною мовою: і тому так весело й вільно було на душі в гульливої юрби. Всі немов потрапили в чарівний світ, де немає злиднів і тягару, все чудесне й ясне, і мчали вперед безтурботно, ніби переконані, що танок ніколи не скінчиться й музики не перестануть.

Поперед усіх ішов Іван зі своєю чудовою бандурою, за ним — дві скрипки й бубон; але ні голос скрипок, ні гудіння бубна не могли заглушити дзвін бандури, що живим струмком впливав серед завального тону музики й надавав їй навіть у гуляцьких піснях якогось задумливого виразу. Всі вже в Воронежі знали історію цієї бандури; знавці дивувались з її особливого устрою; парубки й дівчата чули в її дзвоні особливий

від звичайних бандур голос, і де з'являлась дивна бандура, там були й найбільші вечорниці. Тим-то й тепер молодь з усього Воронежа зібралась в одну купу, зібрала своїх музик і йшла вулицями викликати охочих повеселитись.

Натовп зростав безупинно, разом з тим, як посувався вперед. Нарешті поділилися надвоє: одна половина пішла великою вулицею, а друга, на чолі з Іваном, увійшла в вузький провулок, що йде понад ставом. Провулок цей від садових дерев, що зависали з обох боків, був майже темний; всі речі, на які не падала тінь, були незвичайно ясні при світлі місяця.

Іван і його товариші спинились перед низенькою хатою, майже зовсім закритою двома березами, що спустили над нею темні свої віти. Іван заграв на бандурі, а парубки й дівчата заспівали під дзвін струн зазивної пісні:

*Вітер повіває, гілля розхиляє;
під моїми воротями скрипка-дудка грає.
Скрипка-дудка грає, мене мати лає,
мене мати лає, гулять не пускає.
Пусту мене, мати! Я не забарюся:
на милого подивлюся, додому вернуся.*

Що ж це за хата, що перед нею всі віддали шану? Невже вона така важлива високими своїми березами зі своїм лелечим гніздом? Чи фарбованими дверима, на яких намальовано чубатого запорожця в червоних штанях, з бандурою в руках? Ні, не берези й мальовані двері привели сюди Йвана; а в цій хаті живе дівчина, що подібної на неї не знайдете не тільки в Воронежі, та ледве чи й у самому Глухові.

Ось вона, почувши знайомий дзвін бандури й пісню, вибігла з хати в легкому сільському вбранні — в червчатій плахті, в білій сорочці з вишиваними рукавами, з широкою стрічкою, пов'язаною на голові. Це була Маруся.

Користуючи з вільних сільських звичаїв, в яких збереглась ще давня простота, Іван обняв Марусю без дальших викрутасів і поцілував у повні губки. Дівчата оточили улюблену свою подругу. Іван змінив пісню й заграв до танцю:

*І дощик іде, і метелиця гуде:
дівчина козака через вулицю веде...*

Кілька голосів підспівували йому гуртом, інші танцювали; і веселий натовп подався вперед, як іраніш, і луна вторувала йому по той бік ставу.

Наближаючись до хати, в якій збиралися вечорниці, всі раптом спинились, жахнувшись; пісні замовкли; Іван обірвав не до ладу свою гру. На сході небо враз освітілося; з-за лісу вилетів огненний шар і, осипаючи околицю іскрами, розтягнувся довгою, хвилястою смугою й сховався за другим лісом. "Що це? Що це таке?" — стали питати з усіх боків, і ніхто не міг відповісти.

Тим часом парубки й дівчата, зібравшись у хаті, зачули шум, вийшли на вулицю й ще збільшили розмову. Розпитували й міркували без кінця; нагадували іноді й історії про такі чудеса; але ніхто не міг сказати напевне, що це за дивина. Тут хтось нагадав, що пора почати вечорниці, і це примусило всіх вернутися в хату.

Кілька дівчат, засукавши рукава білих своїх сорочок, взялися пекти млинці й варити варенуху, інші сіли працювати: одні прясти, інші вишивати заполоччю рукави. Парубки сіли між ними й стали жартувати, тобто витворяти штуки й баляндраси. Загальний регіт нагороджав жартовливу витівку. Нарешті дівчата, щоб позбавитись ущипливих натяків парубків, заспівали тужливої старосвітської пісні, яку склала, тужачи, мати, виряджаючи сина в похід. Іван вторував їм на бандурі.

*Ой добрая годининька була,
як матуся свого сина била.
"Ой, як будеш мене, мати, бити,
то не буду я з тобою жити.
Ой піду я з туги на Вкраїну,
і там же я, мати, не згину". —
"Ой вернися, мій сину, вернися,
внесу жупан, так ти й приберися,
придивлюся, мій сину, на тебе:
чи є такий козак на Вкраїні?
Чи є такий козак на Вкраїні,
як ти в мене, мій сину, вродливий...
Ой не жалкуй, мій сину, на мене:
не дай боже пригоди на тебе!
Як ти будеш пострелян-порубан,
ой хто ж тобі раноньки промиє?" —
"В полі, мати, дрібен дощик іде,
ой той мені раноньки промиє". —
"Ой не жалкуй, мій сину, на мене:
не дай боже пригоди на тебе!
Як ти будеш в степу помирати,
ой хто ж тобі голівку оплаче?" —
"В полі, мати, чорний ворон кряче,
ой той мені голівку оплаче".*

Народня пісня для українця має особливий зміст, не помітний для стороннього слухача. Не знаючи нічогосінько про історію свого народу, простий селянський парубок, вслухавшись у сумовиту пісню про козаків, живим почуттям лине в минуле їхнє життя. Він і сам не зможе розповісти вам того, що почуває; але, коли б він дав вам свою душу, ви б здивувались, яке поетичне багатство звучить під похмурою оболonoю! Тим-то й тепер, заслухавшись пісні, всі сиділи мовчки в якомусь непереможному зачаруванні й, здавалося, прислухалися до гармонії, що враз подала голос у давно поснулій душі. Нарешті один парубок скочив з лави й сказав: "Ну, дякую вам, дівчата, за пісню! Ви нам заспівали про козака, а ми вам про дівчину". І підібравши поли своєї свити, моргнувши на музиків, пішов уприсядки, приспівуючи веселої пісні:

"Галю, Галю чорнобрива,

чого в тебе брови криво?" —

"На козака задивилась,

тим брівонька і скривилась!"

Далі пісні не було вже чути: музики утяли слідом за ним; багато парубків виступило з дівчатами на середину хати, й гучний танок завирував. Танок кілька разів мінявся: грали *горлиці, козачка, і шумить і гуде*; але музики не втихали, бо на місце стомлених пар ставали другі, їх змінювали невпинно нові. Вечорниці розгулялись. Хто не танцював, сидів на лавах парами, і під гук музики наспівували один одному любовні розмови. Простора хата повна-повнісінька людей; але це нікому не заваджало: кожен казав своїй любій, що йому забажалося, не опасаючись, що хтось підслухає; і ніколи в кого під самим вухом лунав голосний поцілунок, це анітрохи його не дивувало й не примушувало навіть поглянути, бо біля нього сиділа його мила, від якої він міг дістати таку ж нагороду.

Скоро наспіли млинці з сметаною й солодка варенуха. Парубки й дівчата тісно обсіли довгий стіл і, попоївши, ще більше розгулялися, ніж досі. Танки знову почалися, тупіт і гук було чути далеко на вулиці.

Любо було й Марусі сидіти зі своїм Іваном, що тримав її за руку й так *пильно* дивився їй в очі, що від його поглядів у дівчини душа танула. Що він їй казав, вона й сама потім не пам'ятала, бо розмови під впливом музики зовсім не подібні на звичайні; слова ці не слова: це Інша музика, зрозуміла одній душі; і коли б усе, що тоді сказано, перекласти на щоденну нашу мову, то вийшла б, може, така плутанина, якої не розібрала б і найрозумніша голова; тим-то така мова минає мозок і лишається в пам'яті одного серця. Пам'ятала тільки Маруся цього вечора, як Іван говорив їй солодко, дуже солодко, відрадніше від пісень солов'я, що відспівував весну в її садку. Яка вже ясна була місячна ніч, коли вона, бувало, дивиться у вікно і вслухається в дивні переливи його голосу, а ще ясніше, ще чудесніше було в її душі тепер, коли милий Іван, обнявши її шию, дивився їй у очі своїми карими очима.

Змішаний гомін гульливої юрби, голоси скрипок, гудіння бубна, тупіт і дзвін підків, змішуючись і заливаючи один одного, запаморочували розум, не давали йому прийти до пам'яті від забуття й завадити серцеві в хвилинній радості. Тим-то всі тут веселилися так безтурботно, ніби ніхто з них не знав, що таке біда й як гірко порою буває жити на світі; тим-то дівчата від самого обіду благали своїх паніматок пустити їх погуляти, а парубки не вважали на те, що завтра зі сходом сонця їм треба взятися до роботи, й прогулювали на вечорницях часто цілу ніч. Тут вони цілком забували всі жалі й злидні, нерозлучні в житті з людиною; тут душа виривалась з клітки й гуляла на волі, не почувачи ніякої тяготи, ігриста й легка, як вітер. Кохання, жарти, музики, пісні, — чого ж ще бажати? Людина вдоволена сучасним, а сп'янілий в гучному оточенні й музиках розум не нагадує про майбутнє.

Тим часом кілька парубків і дівчат, натомившись танцювати, збившись у кутку в тісне коло, взялися за страховинні оповідання, без яких, так само як і без пісень, не буває вечорниць. Роздражені музиками й жартуванням почуття самі собою цураються

матеріального й прагнуть якогось іншого стану, в якому було б їм привільніше; нічне неспання стомлює розум і збуджує ту темну сторону душі, в якій є таємничі образи, що з'являються нам уві сні, а глибока увага, з якою вслухається в дивовижні перекази, в нелюдські вчинки, в надзвичайні явища, виповнює голову якимсь зачаруванням, крізь чад якого все надприродне здається можливим. Пісні й ці тривожні оповідання на селі збуджують душу, без них вона б нікчемно поснула б.

— А кому сьогодні черга оповідати казку? — сказав хтось з натовпу молоді.

— Іванові Костюченкові, Іванові Костюченкові! — відповідало багато голосів, і слідом за ним Івана Костюченка вивели на середину й посадили на кругленького дзиглика.

Всі затихли, щоб дати йому зібрати думки.

— Що б таке розповісти мені вам? — почав Костюченко, чухаючи собі чуприну. — Казки в мене нема готової; розповім хіба вам суцщу правду. Тільки ж наперед прошу вас, дівчата, надто не вслухайтесь; а то в моєму оповіданні буде таке, що ще чого доброго тут же кому приверзеться той, що ходить на козинячих ніжках, — не при хаті згадуючи!

— Ну, починай, починай; буде лякати! — загукали дівчата, в яких від одного цього застереження щось холодне ніби полізло по спині і уява миттю наладналась сприймати все чудесне.

— Чи бачте, красуні мої, — казав Костюченко, — сьогодні був у мене гість з далекої сторони, з-за самого Дніпра, та такий же баляндрасник, яких я мало бачив: історія за історією так і ллється в нього, ніби хто ззаду йому нашіптує, та все такі страшні та химерні, що вже як мене тягло на вечорниці, а через його оповідання спізнився і наспів уже на холодні млинці.

— Та кажи ж швидше бувальщину, а не млинці! — скричали знову нетерплячі дівчата.

— Буде й бувальщина, — спокійно відповідав Костюченко. — Бач, як вискакують! Так-то, ви гадаєте, і розповісти не розігнавшись! Послухали б ви самого нашого гостя: той поки розповідь що-небудь страховинне, то спершу налякає так, що озирнутись назад страшно, а потім уже як розгойдає язика, то почуєте й справжню історію. Ну, так приїхав до нас цей гість із-за Дніпра, баляндрасник чудесний, я б сказав. А мій батько, знаєте, і сам майстер на теревені. Ось і розбалакались про те, чому й як з'являються скарби. Батько мій казав, що скарби відкриваються самі собою, а гість сперечався, що не самі собою, а з волі того, хто поклав їх, і що скарб наперед уже призначено, кому його взяти; а візьме інший, то не спекаєшся халепи. З цієї ж нагоди він і розповів нам ту бувальщину, що ви її зараз почуєте. Був у них колись давно ще за Дніпром на Україні великий пан з ляхів. Спершу він швендявся, кажуть, світами, як обірваний шляхтич, і служив за кусник хліба, а потім одразу не знати з чого збагатів і зробився таким дукачем, що пошукати! Ну, як зробився паном і накупив собі селян, то взяв і всі панські звичаї, людей бив, мучив, з молодих дівчат знущався, а парубків тримав на такій нагальній роботі, що не знали вони, яке то й свято боже, і не було їм від нього промітої

води. З ранку до вечора будинки цього пана ходором ходили від танців і грищ: наїдуть, бувало, до нього бог знає звідки й бог відає які люди, повен двір коней та кованих возів; бушують, пиячать і потім раптом щезнуть, що й духу їх не чути, і пан лишається один у своїх будинках і гризе бідний народ до нової учти. А повз будинок добрій людині страшно пройти, бо з вікон повівав якийсь диявольський холод і випинались нелюдські пики. Але ж кажуть, що пан перед кінцем свого життя втихомирився: страшні гості перестали до нього їздити, і він пересиджував цілими днями, похнюпивши голову на стіл. Доводилось, певне, розплачуватись хлопцеві! Нарешті однієї ночі, коли на небі гуркотіла страшна гроза, прилетіла на дах його будинку величезна сова й завилала так, що й грім не заглушив зловісного її голосу. Тієї ночі нечестивий пан пропав, а чорт, прилетівши до нього, ніби як сова, забрав його душу до пекла. А що в нього не було в рідні нікогісінько, то мужики, подумавши та погадавши, вирішили поховати його самим, і щоб не поганити православного кладовища, зарили його над річкою на такій кручі, що голова паморочиться, коли глянути вниз. Спекавшись злого пана, селяни стали жити, дякуючи щодня бо' гові. Хоч і ходила по селу поголоска, що пан уночі ходить зі свічками в руках і на голові і добивається в свої будинки, що в них ніхто не насмілювався жити, та мертвий не всім такий страшний, як живий. Незабаром про нього й зовсім зникли чутки. Минуло багато часу, може, літ зо сто. Пан не з'являвся; і тільки іноді на досвітках яка-небудь бабуса розповідала, що чула в дитинстві про злого пана з рудими вусами, червоною пикою й очима, як у вола. Аж ось пішла між людей поголоска, що за селом над кручею, де він похований, горить уночі дев'ять вогнів, і що там повинен бути заритий величезний скарб. На скарб то, мабуть, хто б не позаздрив? Та чи багато сміливців таких, щоб піти гупої півночі на кручу, з якої нечистому варт тільки мимохідь ліктем пхнути, щоб добрий чоловік полетів у воду? А треба обов'язково одному копати, а вже двом-трьом душам скарб не дасться, — так сказали знаючі люди. Довго ніхто не насмілювався йти добувати грошей; нарешті знайшовся один сміливець, якому, певне, життя було не таке дороге, як іншим, бо він був сирота. Взяв з собою душ п'ять надійних парубків і поставив їх за селом біля *фігури*, щоб, як станеться йому яка біда, то на його крик вони повинні поспішати на допомогу; а сам, взявши заступ і запаливши для сміливості люльку, пішов на кручу по скарб. Зійшовши на гору, побачив він справді дев'ять вогників, що горіли на самім краю провалля. Ніч темна; рвучкий вітер свистів у полі; внизу шуміла річка, небо все заволокли хмари. Тільки підійшов він до самих вогників, вони раптом загасли; але він уже встромив на тому місці заступ і зараз же почав працювати: брили крихкої землі котилися в ріку, і в ріці лунав такий плеск, що йому кожного разу мороз ішов поза шкірою. Раптом заступ стукнувся об щось тверде, і в бідолахи ще голосніше стукнуло в серці. Він прочистив землю й побачив величезний казан, накритий круглою покрешкою. Ледве піднявши її обома руками, він побачив, що в казані повно срібла, і до безтями так зрадів, що забув і страх свій і кинув важку покрешку з усього маху в річку; і річка відгукнулася йому не плеском, а якимось страшним реготом. Та йому вже було не до того. Набравши на всякий випадок у шапку грошей, він побіг до своїх товаришів, щоб разом витягнути з

землі казан і перенести в село. Тільки збіг з гори, раптом перед ним щось у білому: лице все синє, руді вуса й очі, як у вола. Сирота пізнав злого пана, скрикнув від страху й побіг в іншу сторону; але пан і там перед ним стоїть і землі не торкається. Він кинув шапку з грошима й закрив очі: пана не видно, тільки чути, як він зареготав на все поле нелюдським сміхом, коли біля ніг його брязнули карбованці. Відтулив очі: пан перед ним. Відвернувшись від нього, він побіг до села: пан в одну мить став перед ним зі своїми страшними очима, — мчить поверх землі; вітер відвіює вбік біле покривало, а нерухомі очі все дивляться на бідного сироту! Підбігши до *фігури*, де парубки спали як мертві, бідний сирота кидається на коліна, обіймає руками хрест і читає, які знає, молитви; пан не боїться і молитов, дивиться на нього своїми величезними очима й посміхається так, що в бідлахи серце ніби хто як голками коле. Напоследок голова йому стала паморочитись, очі стуманило, й він упав непритомний на землю. Коли підвели його на другий день, він збожеволів і нічого не пам'ятав про минулу ніч. Але очнувши, розповідав усе докладно: як він копав, як зустрівся з паном і як не міг від нього втекти. Потім став знов говорити в нестямі, кричати не своїм голосом, рватися з хати, немов за ним хто женеться, і, помучившись так з тиждень, віддав богу й душу. Так-то, дівчата!

— А казан? — спитало кілька голосів.

— А казан і тепер стоїть над кручею, бо ніхто не насмілиться й доторкнутись до заклятих грошей. Дощі розмили коло нього землю, так що він посунувся вбік і майже висить над річкою, але диявольська сила, на спокусу людині, не дає йому впасти в воду. Хто йде тим боком річки, бачить цей казан, як на долоні: закляте срібло блищить проти сонця чудним блиском; але старі люди радять краще не задивлятись на цей блиск, бо він так і тягне до себе душу.

Коли Костюченко скінчив, слухачі його дивились йому мовчки в очі, немов хотіли дочитати в них недоказане розуміння таємничої повісті. Всі почували якийсь страх і боялись вдивлятись в яку-небудь річ, щоб вона не здалася раптом злим паном. Але ж цей страх не став на заваді розпаленій цікавості, що жадала нової поживи, ніби сподівалася в іншому оповіданні збагнути те, що в цьому було темно. Тут, до речі, один з парубків запитав оповідача, що змовк: чи не розповідав чого далекий гість про той вогонь, що летів цього вечора, чи не знає принаймні сам він, що це таке летіло?

— Еге, не розповідав? — відповідав Костюченко. — Ось це найбільше мене й затримало. Чи знаєте, товариші, що це летіло?

— А що? а що? — закричали всі.

— Це летів змій.

— Змій? Невже змій? Так ось він який! — загукали з усіх боків. — Чого ж ми тоді не догадалися? Адже про змія, що носить багатіям гроші, ми чули не раз!

Всі були стурбовані вже до того, що й це непорозуміння вплинуло на них і здалося якимось зловісним віщуванням. Тим часом багато з танцюристів, почувши, що йде мова про вогонь, що летів, пристали до гуртка, а решта, бачивши, що в кутку зібралося стільки людей, і собі залишили танки. Скрипки й бубон, тупіт і крик замовкли, і в

галасливій за хвилину до того хаті раптом стало зовсім тихо.

Ця жива зміна від одної протилежності до другої, раптова тиша після буйного гомону й гуку і мертва мовчанка, з якою кожний, уп'явши очі на оповідача, намірився слухати незбагненні чудеса, справді мали в собі щось дивне, подавали ще більше смутку сполоханій уяві. Натовп з'єднався в нерозривну стіну, тиснувся один до одного, немов усі були переконані, що під час страховинного оповідання раптом з'явиться яке-небудь пугало з того світу, і ладнались протиставити йому тісне передмур'я. В таку урочисту хвилину Костюченко почав.

— Скажу вам спершу, браття, що змій буває неоднаковий: інший носить гроші багатіям, а інший чарує красунь і прилітає до них уночі. Змії з грішми прилітав і до нашого Гаврилка, що хотів будувати Троїцьку церкву; та богові не до вподоби був нечистий дарунок, і тому дерево вночі розліталось по болотах. Ну, це ви вже знаєте; а ось послушайте, що сталося недавно за Дніпром в одному селі. Жив там один козак, не то багатий, не то бідний, а так собі чоловік, мав хату з городом, кусень поля, та волів пар зо дві, та худоби штук кілька. Чого ж більше? Жив собі добре. У цього то козака була дочка, і такою вродилася красунею, що ніби зовсім іншого роду, ніби панське дитя; ну ось, сказати б, як наша Маруся.

Всі поглянули на Марусю; сама вона несвідомо здригнулася від цього порівняння; в простих словах парубка блиснув їй на мить якийсь страшний зміст...

— Але тут ще нічого особливого нема, що вона була красуня, — оповідав далі Костюченко, — а головне в тім, що вона покохала такого ж молодця й парубка. І це ще не дивно, що покохала, та покохала вона його не на вулиці чи на вечорницях, а говіючи під самий великий піст. Покохав її і парубок. І забули вони обоє про те, що діють великий гріх, не слухаючи служби божої, а тільки знаючи одне, щоб ззиратися та посміхатися в церкві. Як уже в них велась там ця справа, бог їх святий знає, аж ось надходить і п'ятниця, треба сповідатися. Замислилась дівчина над своїм жениханням; стукнуло їй у голову, що це не добре діло в такий час, і сама вона не знала, чи признатися їй попові на сповіді, чи ні. Думала-думала й надумалась не признаватись, бо піп міг поставити на поклони й примусити говіти вдруге. Ну, не призналась — нічого; тільки перед кінцем вечірні так їй стало сумно, так боляче на душі, ніби перед смертю: світ їй не милий, душу з неї тягне. Ну, так, що не могла дослухати вечірні й, вийшовши з церкви, пішла на кладовище, що було недалеко від церкви. Там упала ниць на могилу матері й залилась сльозами. Довго плакала над німою могилою, немов та могила їй що-небудь відповість: потім, знесилившись, ненароком заснула. Заснувши, привидився їй сон, що з могили вийшла її мати й каже їй: "Навіщо ти прийшла сюди? Від твого плачу я не можу вложити в могилі. А ти гадаєш, легко мертвим кісткам підвестись з домовини? Іди, дитино моя; залиш мене, мені й так тяжко лежати під сирою землею". — "Мамо, що мені робити?" — просила дівчина, хапаючись за покривало. — "Що робити?" — відповідала мертва. — "Стережись золота!" — сказала, земля під нею загула, й мертва провалилась у могилу. В невимовному жаху прокинулася дівчина й не знала, чи то сон був, чи наяву бачила вона матір свою. Вже

була ніч; крізь дерева світилися подекуди зірки; страшні були могильні хрести в темряві. Не обертаючись, назад, побігла вона з кладовища й, ледве не задушившись, упала на свою постіль. Другого дня треба їй іти на утреню— вона не йде, треба йти на обідню — вона не йде: їй страшно показатися в церкві божій, а чого страшно, — сама не знає. Але щоб як-небудь сховати це від своїх, вона одягнулась і вийшла з дому, буцім пішла до церкви. Йде й сама не знає куди. Раптом перед нею струмок. Обернулася — вона вже за селом біля криниці; криниця б'є ключем і дзюрчить по камінню. Над криницею стоїть верба, тільки почавши розпукуватися. Сіла вона під вербою й дивиться в воду: в воді щось ясніє, рухається; і раптом водяний ключ виносить на пісок перстень. Перстень був золотий з якимось червонявим каменем. Подивилася на камінь: в камені ясно й просторо, як у панській світлиці. Чудно їй здалося це; вона обдивилася перстень навколо: перстень звичайний золотий, але камінь дивовижний! Чим далі вона в нього дивиться, тим більше ширшає в ньому всередині, так, що вже там вона бачить ніби інший світ і чує, що там щось дзвенить не дзвенить, грає не грає, а діється щось таке, що в нас немає назви; слухає і кожної хвили все ніби чує виразніше, але все-таки не може впевнитися, чи чує вона, чи ні. Тільки, коли дивиться на камінь, їй на серці стає легше, й вона зовсім забуває свою муку; коли ж відведе очі вбік, все старе приходить їй на думку, і знову їй сумно й нудно, так що серце мліє. Взяла вона перстень додому — і не надивиться на нього, і не наслухається чудової музики. Свої нічого не знали; бачили тільки, що вона стала мовчазна й дика; скінчивши свою працю, вона або йшла куди-небудь, а куди — ніхто не знав, або замикалась у коморі й там сиділа одна-однісінька цілими годинами. Минуло, мабуть, тижнів із п'ять; настало літо; парубки й дівчата збирались удень у хороводи, вночі на вулиці, але їй ніде не було видно, ніби вона зреклась світу й людей. Аж стали люди говорити, що до якоїсь дівки літає змій. Одні казали, що бачили вночі, як огненна смуга, подібна на віжки, вся в іскрах, вигиналася спершу над її подвір'ям, а потім спускалася униз. Інші запевняли, що віжки не віжки, а щось довге, огненне вставало з могили, що стоїть за селом, і летіло просто на село, але до кого, цього не знають. Були й такі, що бачили змія з дванадцятьма головами. Тільки правду, мабуть, казали ті, що бачили, як вилітає змій з могили, бо й тепер ще на тій могилі вночі леліють іскри, немов хтось креше в десять кресал. Як би там не було, але коли люди почнуть про щось дзвонити, то вже з їх чуток щось та вийде, а так воно не обійдеться. Ось хоч би й у нас — казали про небіжчицю дякониху, що вона ходила вночі до своїх дітей з того світу, годувала їх, мила їм голови й одягали білі сорочечки. Що ж? Адже багато було таких, що не вірили; не вірив і я сам, та як почув про це слів зо два від старого Гершуна, то й язика прикусив. Бувають, усякі випадки бувають!.. Ось так і там за Дніпром, де жила ця дівчина, спершу не хотіли вірити чуткам про змія, та раз таке сталося диво. Жали всі на полі хліб; була там і ця дівчина, до якої змій літав. Коли сонце звернуло з полудня, люди стали відпочивати, а вона зійшла — не знаю для чого тільки — на ту саму могилу, з якої сипались іскри. Зійшла туди, і почало її мучити: ноги приросли до землі, так що не можна відірвати, щось незримо тягне так, що жили мало не порвуться. На крик її збіглося багато людей з усього поля; але ніхто не знав, чим

допомогти їй, а дехто не насмілювався близько їй підійти. А вона рветься, та мучиться, та кричить так страшно, що волосся догори ставало. Що її тягне вгору, цього ніхто не міг сказати; бачили тільки, що високо в небі щось блищить, як іскорка, й зливається з синявою, й знов блищить; але хто ж міг знати, що це таке? Тільки раптом де не взялась баба, і прибігла засапавшись, і кричить, щоб зняли з дівчини перстень. Кинулись знімати — не знімається. Стара кричить, щоб відрубали їй пальця з перснем, коли хочуть урятувати від неминучої смерті. Але хто ж наважиться рубати живу людину? Стали викликати сміливця: один посилав другого, і ніхто не йшов. Тим часом зірочка, що горіла вгорі, спустилась нижче, так, що видно було, що то не зірочка, а довгенький вогник: горить він і виляє своїм хвостом, як в'юн, і спускається все нижче й нижче. Раптом дівчина закричала з страшним виском: "Ой! душу з мене тягне!" і упала мертва. Щось легке, як дим, піднялось від неї вгору, й вогник разом згас. Тоді всі догадалися, що то змії витягнув з неї душу. В ту ж хвилину люди зашепотіли, що баба, яка прибігла не знати звідки, дуже подібна на покійну матір тієї дівчини, дехто став сунути назад; глянули — її вже й нема! Невимовний страх обняв усіх людей. Залишивши розкидані на полі снопи, всі побігли в село; вже насилу отямились на другий день, зібрались у полі й поховали її на тій самій могилі, де вона лежала, але хреста священик ставити не дозволив, бо, каже, смерть її сталася від нечистого. І з того часу досі на могилі сиплються іскри й тугий стогін розходиться з могили й носить як вітер по всьому полю, і пастухи, що ночують там, затуляють вуха, щоб не чути цього стогону.

Костюченко замовк. Всі були ніби зачаровані; ніхто не ворухнувся. Іван, щоб звеселити засмучене товариство, провів рукою по струнах своєї бандури й хотів заграти веселої пісні, але бандура загула так жалібно, що всі перелякались. Поглянули на Марусю — а її не впізнати: бліда, бліда як стіна, дивилась на Івана, а на очах від страху навернулись сльози...

— Якої це ти пісні граєш, Іване? — скрикнула вона, вся затремтівши, й не могла вимовити більше ні слова.

Іван спинився і сам налякався, глянувши на неї.

— Як якої пісні? — сказав він. — Чого ти перелякалась?

— Та це ж не пісня, а слова. Хіба ти не чуєш, що вона каже?

— Що ж вона каже? — стали питати всі.

— Я й сама не знаю, — відповідала Маруся, починаючи приходити до пам'яті; — може, мені здалося так; тільки вона казала страшне...

Але їй не здалося так: всім почувся в цій пісні якийсь страшний голос, і бракувало, може, однієї хвилини уваги, щоб зрозуміти таємничий дзвін віщої бандури.

Стурбовані тим, що бачили й чули, почали всі розходитись з вечорниць. Дорогою всі говорили про змія. Але не було такого гомону й крику на вулицях, як звичайно буває, коли весела молодь вертається додому, і навіть для пісні ні в кого уста не відкривались.

Іван проводив свою Марусю в темний завулок. Бандура, що висіла в нього за плечима на ремені, часами чи від вітру, чи чіпляючись за що, подавала протяглі, тихі

звук, але так сумовито, що Маруся не могла їх спокійно слухати і просила Івана залишити свою бандуру на вулиці, запевняючи, що її ніхто не візьме, бо всі знають, чия вона. Іван повісив свою віщу бандуру на яблуні, що висунулася з густого садка й простягнула гілля над усією дорогою, й провів збентежену Марусю до самої її хати, до низеньких дверей з запорожцем у червоних штанях. Нічого не сказав він їй, прощаючись; тільки зітхнув, поцілувавши її, і пішов не обертаючись. Але бандури вже не було. Іван кинувся шукати її, обійшов кілька разів завулок: нема — ніби злий дух заніс її! Наслухавшись і надивившись в цей вечір стільки незвичайного, Іван витлумачив собі й пропажу бандури як недобрий знак. Йому стало страшно під похмурою тінню навислих з обох боків садових дерев, і, не обертаючись, він побіг додому.

Нерано другого дня прокинулася Маруся; прокинулася і гірко заплакала. Недобрий сон приснився їй; журно й тяжко їй на душі, і коло серця ніби оповилася змія. Це було на самого Спаса. Вся сім'я Чайчина пішла до церкви, не пішла тільки Маруся: вона не може ні молитися, ні шукати в кого-небудь поради; вона сама не знає, що з нею робиться. Як нудно! Як журно! Куди подітися від туги? Піти хоч у садок.

У садку в Марусі темно й холодно: ніхто не знає, коли насадили старі груші й яблуні, що розкинули там своє віття, і товсті стовбури їх струхлявіли й похилились, і кожної хвилини можна було чекати, що вони впадуть. Але нема старішого в усьому садку дерева, як дві липи, що стоять, як спускатися до ставка. Під тими липами і в найяснішу погоду темна ніч; а холод такий, як у камінному склепі.

Туди пішла Маруся, немов хотіла в їхньому холоді остудити гаряче своє серце і в темряві сховатися від самої себе. Раптом щось заступило їй дорогу. Дивиться — величезна скриня з відкритим верхом, а в скрині тій повно золота. Промінь сонця, пробравшись крізь темну зелень листя, падав на блискучі червінці і, відсвічуючи від них, розкидався яскравими іскрами; а золото, що його не торкнувся промінь, горіло тускло, як жар під пепелом, мигтіло в очах безкраїми відбитками й здавалось напівпрозоре.

Здивована відійшла Маруся назад і подумала спершу, що це сон. Але коли отямилася і переконала, що це не вві сні, в її душі народилось враз непереможне бажання забрати цей скарб, і вона забувши навіть перехреститися, кинулась до скрині, сама не знаючи, навіщо їй стільки золота; раптом чує вона чийсь голос: "Скарб цей не ввесь тобі; візьми тільки три рази, скільки захопиш руками". Голос той був такий самий, яким заговорила на вечорницях бандура, але на цей раз він не пройшов до серця Марусі; вона спокійно почула його й жадібно гребнула три рази в свою запаску дзвенючого металу. Бігцем побігла вона до комори, сховала гроші й вернулася назад. Скриня стояла по-старому. Непереможне бажання підбило її набрати ще червінців: і тільки знайомий голос спинив її. З цікавістю оглядала вона навколо дивну скриню. Скриня була окована залізом і розмальована квітами, як і звичайні скрині. "Візьму ще, — думає вона, — хіба що? — тільки простягнула руки, як верх з виском зачинився так, що вона сама дивувалася, як і коли встигла відскочити; і тільки кінець пояса ув'яз під

верхом; але, на щастя, він був погано зав'язаний. Скриня закрутилася на одному місці й з страшним гуком пішла у землю разом з поясом.

Отетеріла Маруся; але налякалась вона на хвилину. Зараз же заспокоївшись, вона побігла до комори подивитися, чи не пропали з скринєю й її червінці. Ні, вони були всі цілі й горіли чудовим блиском в червоній шовковій хустці. Перекидаючи їх, Маруся не пам'ятала вже ні страшних знаків, ні слів, вона була рада й задоволена, ніби діставши вірну запоруку майбутнього добробуту. Але коли вернулись свої з церкви, їй стало страшно зустрітися з дідом; вона боялась його погляду, як суду божого, і не було способу уникнути його.

Старий увійшов до хати, помолився до образів і глянув на сторопілу онучку. Глянув, похитав головою й ударив об поли руками. Нічого не сказав він ні онучці, ні матері, не сів за стіл, а пішов у сад під темні липи. Скільки не посилали просити його обідати, він відповідав одне: "не хочу" і пролежав ниць на траві до самого вечора.

Смутно було весь день у Чайчиному домі; але ще смутніше вночі, коли він ходив при місяці по темному саду, читаючи вголос якісь молитви. Далеко чути було вранці його голос; хто йшов вулицею й греблею, по той бік ставу, несвідомо брався за шапку, хрестився й задумливий приходив додому: недарма старий віщун творить молитви!.. І щоночі, як тільки вставав місяць на небі, з темного садка нісся джуркотливий старечий голос, і вся околиця затихала так, що не тільки не чути було ніде вечірньої пісні на вулиці, але ні одна комаха не цвірчала в траві, ні одна рибка не плескотіла в ставку. Віщому голосу покірна була й сама природа.

Нарешті на п'ятий день після Спаса настав смуток в усьому Воронежі. Старий Чайка зліг у постіль і звелів покликати священика. Над ним ридали дві жінки — Маруся й її мати; але він не чув їх ридання. Спокійно дивився вір, на стелю, і на обличчі його не видно було ніяких ознак страждання. Всі казали, що Чайка не вмере.

Прийшов священик. Чайка висповідався й запричастився. Вислухавши останню молитву, він простився з священиком, всіми своїми рідними й знайомими; просив усіх вийти з світлиці й залишити його одного з Марусею. Довго стояли люди під дверима; чути було тихий голос старого Чайки, але що він казав, розібрати не можна було. Нарешті почули, що він сказав: "можна ввійти", але, ввійшовши до хати, побачили, що він уже мертвий. В головах у нього стояла Маруся, бліда як віск, притиснувши руки до грудей. Нерухома, дивилась вона на спокійне лице померлого; ні сльозинки в очах; ні найменшого почуття жалю на обличчі; вона була холодна, як ангол смерти. І тільки коли з усіх боків почувся стогін і ридання, вона отямилась, стала плакати і, впавши на коліна, цілувати нерухомі руки свого діда.

Глянуло сонце з-за хмари, й слідом за цим загув жалібний дзвін дзвонів Троїцької церкви й повторився в Миколая і в Покрови. Урочиста й пам'ятна була ця хвилина для вороніздів, хвилина, коли відійшла в інше життя душа віщого чоловіка.

У новій світлиці, оберненій вікнами до вишневого саду, лежить Іван.

Уже три дні він не встає з своєї постелі й майже нічого не їсть. Запали ясні очі, зблідли рум'яні уста. Що ж звалило міцного парубка? Яка хвороба, яка неміч зв'язала

його, як билину? Ніхто того не знає. Знає причину тієї недуги один тільки залітний вітрець, що виносить у вікно його тяжке зідхання, та ясний місяць у піднебессі, що в звичайну пору заглядав до нього в хату. З кожним днем усе оточення мутнішає в очах Іванових. Мичання волів, людський гомін, темний наспів пісні, що доноситься звідкись з города, цвірінкання пташок у садку-все відбивається в його вухах якось чудно, немов він уже на тому світі й чує ці голоси крізь землю. Порою приходив до нього сумний батько й безпорадна мати оплакувати його живого, але він і їх не бачить і не чує. Журно, нудно на серці! Слабішає тіло, мутиться пам'ять; а душа тепла в немошних грудях, і просить життя, і шкода покинути їй своє напівзруйноване житло.

Темна ніч, поки не зійшов місяць. Небо іскриться зірками, але не освітлює густого садка. Поміж дерев шелестить вітрець і навіває свіжість на знеможене тіло хворого. Але раптом почувся інший якийсь шелест, виразніший від шепоту листя, і за хвилину чиєсь лице зазирнуло в вікно привітливіше від місяця, і двоє чорних очей блиснули йому світліше за зірки. Іван мовчки простягнув до вікна слабку свою руку.

— Що, тобі краще, Йване? — спитала Маруся, взявши його за руку.

— Завтра мені буде краще, — відповідав ледве чутним голосом Іван. — Завтра прийди до мене в цю пору, й тобі не треба буде питати, чи краще мені.

— Не докоряй мені, Іване, такими словами. Чи я винна твоїй недужі? Я кохаю тебе, як свою душу, і чого б не дала, щоб ти був живий!

— Ти кохаєш мене, — казав Іван, — але себе кохаєш ще більше. А я десять разів віддав би свою душу за твоє щастя!

— Боже мій, боже мій! — сказала Маруся, обливаючи сльозами його руку. — Що мені робити? Що мені вирішити?

— Ти вже вирішила: йди в монастир. Тільки там не врятуєш своєї душі. Стоючи на моїй могилі, ти будеш просити бога, сама не знаючи про що, а того й не подумаєш, що я через тебе лежу в землі. Я не дам тобі спокою ні вдень ні вночі; не вдержить мене тяжкий склеп і тісна домовина; я прийду до тебе з того світу, не відмолишся ти від мене ніякими молитвами!.. Маруся, не вбивай мене, дай мені пожити на світі!..

— О боже мій, боже мій! Що маю робити? — ридаючи казала Маруся, і тяжка нерішучість і хвилювання тягнули її то на цей, то на той бік.

Страшно відзивався в її пам'яті голос віщого діда, але те більше брав на серце стогін приятеля, що вмирав. Стоючи на краю могили, простягав він до неї руки, просив життя; і хіба їй вбити це серце, повне кохання, повне полум'я страсти, якої не загасила й смертна хвороба?

— Марусю! — казав він — загубивши мене, ти не врятуєш свого життя. Не губи ж мене! Дай мені жити... Що буде, то буде... Бог милостивий!..

Маруся не додержала своєї душевної обітниці; кохання перемогло її.

— Хай так і буде! — сказала вона, хутко підвівши голову. — Що буде, то буде... я твоя навіки!

Несподіваний промінь життя попав у безрадісне серце парубка; вся сила, яка тільки залишилась ще в його тілі, забралась у груди, і він хутко підвівся на ліжку й

обхопив Марусину шию, немов боявся, щоб радісна вістунка щастя не відлетіла від нього, як сон. Довгий був поцілунок їхній, такий довгий, що Іван не міг дихати й упав на подушку знесилений.

І з того часу з кожним днем Іван почував у собі нові сили й оживав на радість батькові й матері, на радість рідним і всій двірні; але ніхто не знав, яка знахурка відвідувала його щоночі і вливала в нього життя гарячими своїми устами. Незабаром на тому кінці Воронежа стало весело; по-старому полилися пісні, пішли вечорниці звичайною чергою, гуділи музики, й не одна пара підків відскочила на танцях.

А за тиждень після Пречистої знялась метушня в усьому Воронежі; всі бігли дивитись на весілля Йвана й Марусі. Весілля було на диво всьому світові, з усіма вигадками й забобонами, так мудро вигаданими старосвітськими людьми. І досі ще розповідають воронізці, як бояри й старости — всі верхи на конях, в дорогих старосвітських жупанах, все одно як за старих часів козацьке військо — проводили молодого на тестів двір; як зустріла його на подвір'ї теща — в виверненому кожусі, верхи на коцюбі із срібним келихом в руці; як молодий відмовлявся пити й вилив келих на гриву свого коня; який приготували віз для весільного поїзду до вінця — запряжений у шестеро волів, прибраний у стрічки та в квіти; яка пиятика й гульня були на весіллі і як цілий тиждень після того їздила весільна процесія по хатах старостів і родичів.

І ось живе Іван з Марусею. Ні в чому в них нема недостатку: як у полі, так і в хаті, все йде гаразд. Рідні їх люблять, і сусіди поважають. Через рік дав їм бог сина. Чого б, здається, ще бракувало їхньому щастю? Та ні!.. Мабуть, недарма Маруся хотіла йти в монастир! Мабуть, недарма старий Чайка щось віщував їй перед смертю! Смутно бувало порою на серці в Івана. З деякого часу він побачив, що в них у дворі щось не так... Раз увечорі з темного завулка знявся вітер і разом з ним повіяв чудний, нечуваний досі дзвін. Всім стало сумно; а Маруся була ніби не своя; вона не знала, за що взятися; руки їй тремтіли. Вона то блідла, то рожевіла; і дико поводила навколо стурбованими очима, і разом з тим якась страшна посмішка перебігла по устах її. Бачив це Іван, хитав головою, і тяжке передчуття западало йому в душу.

До цього додалось друге, нечуване в усьому світі диво. З місяць тому Маруся стала кращати так, що зовсім змінилась. Але не захоплення, а страх почув Іван, коли помітив у неї таку зміну. Навіщо йому краща врода? Його Маруся й так була свіжа й рум'яна, як квітка; і так в усьому Воронежі не було красою рівної їй жінки. А тепер у нього не стає духу дивитися на це дивовижне обличчя, прекрасне, але прекрасне, що переходить міру захоплення й завдає жаху; а надзвичайно прудкі очі, здається, світяться промінням і затоплюються в серце. Смутно й тяжко було Йванові, і не знав він, чим допомогти собі. Задумалась і вся сім'я, передчуваючи в цьому чуді щось недобре. Але Маруся нічого цього не помічала: коли в неї змінилося обличчя, вона начеб утратила розум: вона була дивна в усіх своїх розмовах і рухах. Іноді її очі затоплялись в один бік, немов бачили щось надзвичайне; іноді виривались з уст її незрозумілі слова. Але коли в неї питали, що це значить, вона не розуміла, про що її питають, і часто на запитання

відповідала гірким плачем і диким сміхом... А краса її все збільшувалась; в поглядах завжди показувалась якась надзвичайна сміливість: лице ніби пояснішало, цілком змінилося й було в ньому щось нелюдське. Ніхто з старих знайомих не ходив до неї; невідомий доти страх обіймав усе тіло, коли хто бачив цю надприродну красу, і душа в'янула, ніби почувши близько присутність нетутешньої сили, готової знищити... Але Маруся не помітила й того, що всі її залишили.

Вся гіркота цього цурання падала на Йвана й нещасну матір її, що мала одну тільки дочку, і ту бачила в нечуваній недузі, що не обіцяла доброго кінця. Вони випробували різні засоби, щоб порадити своєму лихові; але нічого не допомагало; ні одна знахарка не могла придумати, чим її лікувати, ніхто не чув, щоб з кимось траплялося таке диво.

Аж ось почули вони, що десь далеко, в одному селі, є віщун пасічник, людина старосвітська, що знає все на світі і, певне, зрозуміє, що це за причина така. Вони послали за ним, обіцяючи нічого не пошкодувати, коли він тільки хоч трошки допоможе їхній біді. Довго чекали на пасічника; нарешті він приїхав. Маруся була в садку. Коли мати привела до неї знахару, вона сиділа під старими липами, похнюпивши голову, й, здавалось, сильно замислилась.

— Що ти тут робиш, Марусю? — спитала мати. — Там дитина плаче в хаті.

— Дитина! — сказала Маруся здивовано. — А де це дідусь?

— Дідусь помер, — відповідала мати. — Хіба ти забула?

— Ні, я пам'ятаю все... Багато було світла й грали... та хіба це подібне на ту музику... А де ж це дідусь?

— Бог з тобою, дитино моя! дідусь помер; його могила тут, у садку. Ось приїхав до нас гість; чи пізнаєш ти його?

Старий, що стояв досі здалека, підійшов до неї. Хутко поглянула вона йому в очі й, зачудована, встала.

— Як! Хіба це дідусь? — сказала вона. — А, тепер я розгляну; я все тепер дізнаюсь!

І вона несамовитим поглядом уп'яла на старого очі, і зір її був гострий і пронизуватий, щось страшне в ньому засвітилося... Старий насупив густі брови й пильно дивився їй в очі, немов хотів проїняти наскрізь; але враз зір його замутнів, він не витримав її пронизуватого погляду; в її блискучих очах прочитав він присутність нетутешньої сили, здригнувся й скрикнув від страху, як дитина...

— Марусю, дитино моя! — очайдушно скрикнула мати, кинувшись з сльозами їй на шию. — Пропала ти навіки!.. Під такою нещасною зіркою я тебе породила, на нечуване чудо між людей, що всі бояться твого погляду!

— Дідусю, що нам тепер робити? — питають віщуна Іван і Марусина мати.

— Моліться, добрі люди, богові, — відповідав віщий старий, — а вже ніяке ворожбитство тут не допоможе. — І поїхав у свою сторону.

Подумавши й порадившись між собою, родичі Марусі вирішили, що одна надія лишається на бога і що Йван повинен обов'язково піти пішки до Києва, відправити молебні по всіх церквах і зробити срібні шати до образу божої матері.

На третій день Іван був уже в дорозі.

Давно послули всі в Воронежі, тільки в одному кінці його ходив луною по темних садках глухий шум води, що її розбивали колеса млина. На млині горить вогонь і відсвічується через вузьку греблю в ставку. Хуторянські й воронізькі козаки привезли молоти хліб і сиділи, очікуючи черги, навколо огнища, що палало. Дехто з них пік на довгих скалках сало, інші безжурно палили люльки; балачки й розумування не обривались. Під шум коліс і гудіння каменя козакам балакалось якось охоче про дивоглядні явища й речі, в які вони в інший час і не повірили б, тепер здавались їм імовірними. Розмовляли про те, що за Воронежем в урочищу, званому *Камінь*, зарито з давніх-давен великий скарб, завалений величезним каменем, і добирали різних способів, як би добути цей скарб.

— І не думайте, браття! — сказав один із них. — З чортових рук не розживешся. Нечистий легко позичає, та важко з ним розквитатися.

— Ото біда! — відказав воронізький козак Губський. — А хіба чорта не можна прикрутити, як собаку, до колеса?

— Хотів би я бачити, як би ти прикрутив його! — казав невеликого зросту чоловік з довгими вусами.

— А що ж за диво! — відповідав сміливець, бадьоро подивляючись на розмовників, що стали боязко озиратися на всі боки, немов боялись, щоб чорт не підслухав противних для нього слів. — Адже наш коваль Захарко забив трьох чортів батьковим молотком!

— Ой! Хіба забив! — згукнули здивовано приїжджі.

Губський не вважав за потрібне запевняти їх у тому, що на його думку, відомо кожному, і спокійно вигрібав гаряче вугілля для своєї люльки.

— Так, іменно забив, — ствердив інший вороніжець, покрутивши похнюпленою головою, — це весь світ знає.

— І ковалеві вашому Захаркові не було потім ніяких привидів від нечистого? — спитав один з слухачів.

— Ніяких! Стратив трьох куцих, а сам і тепер панує.

— Добре ж, що йому вдалося так легко розквитатися, а ось моєму тестеві ні!

— А що ж було з твоїм тестем?

— Що було? Було таке, що бодай краще й не казати!.. Тесть мій, знаєте, був здавна дігтяр; він і вік свій звікував на цьому ремеслі. Бувало, тільки на великі свята одягнеться та піде до церкви, а потім і між люди, а то все сидить на майдані, де женуть дьоготь, і замаститься так, що інший не впізнав би. А що він і був козак заможний, хоч куди. Та лиха година пхнула його погнатись за скарбом. Скарб той декільки вже років показувався на галяві недалеко від майдану, але ніхто не міг узяти його, бо стерегла його до певної пори нечиста сила й сміливцям завдала такого жаху, що й десятому заказували копати його. Знав про нього і тесть мій, та не наважувався добути. Аж ось одного вечора прийшла до нього циганка й каже, що вона вкаже йому певний спосіб, як добути скарб, тільки, щоб запрягнувся віддати їй половину. Тесть запрягнувся поділитися з нею, тільки б вона відкрила цей секрет, і циганка сказала йому, що справа

тут дуже проста: треба тільки копати скарб той з музиками, і чорт не буде лякати людей, бо він боїться музиків. Повірів чи не повірів тесть, тільки думає: "Хіба що? спробую щастя!" Послав хлопців у Вороніж по музики, і тільки настала ніч і засвітілись на галяві дві свічки на тій могилі, де лежав скарб, зібрались усі робітники, підійшли до нього із скрипками, з бубнами й почали копати. Циганка тим часом ворожила та чарувала й перебирала в руках якісь скалочки. Скоро заступи стукнули об щось тверде, й показався великий мідяний глек. Витаскали його з землі; найшли в ньому повно карбованців. Тесть відсипав половину циганці, роздав частину музикантам і робітникам, а решту з глеком узяв собі. Сховав тесть гроші та й побоювався, бо все-таки якось небезпечно покористуватися з нечистого, хоч і без усякої з ним знайомости. Але ж минуло два тижні — нічого з ним не сталося. Незабаром після того надійшли зелені свята, всі робітники — хто погуляти, а хто боявся мавок — пішли додому. Лишився тесть на майдані один-однісінький. Переночував ніч щасливо. Другого дня, на саму трійцю, коли добрі люди стояли по церквах, сидів він у своїй землянці. І думає: може мені буде гріх великий, що я залишився доглядати дьогтю замість того, щоб іти в церкву божу. Раптом чує він у лісі шум, немов від вітру, але погода стояла тиха й ні одне дерево не ворухилось. Шум ставав усе дужчий і ближчий, і ніяк не можна було догадатися, що це шуміло. Тестеві стало страшно, і він почав читати потихеньку молитви. Аж ось дивиться — з лісу виїхав молодець чудесний, в кармазинному жупані, з багатою люлькою в зубах, у шапці такій, що й не пошукаєш на наших ярмарках. Тільки на чому він виїхав?.. На козі!

— Ой дух святий з нами! — скрикнули всі, перехрестившись. — Отже, це був сам нечистий?

— Мабуть, що він, окаянный!.. Під'їхавши до дверей землянки, він прив'язав свого коня до куща й ввійшов у землянку. Тесть увесь так і зімлів від страху: він уже догадався, що це за штука. А молодець у червоному жупані й не помічає його переляку. "Заграти тобі, діду?" — спитав він, вийнявши з кишені сопілку. "Бог з тобою, чоловіче добрий! Навіщо мені грати?" — каже тесть, тиснучись до кутка. "Заграти тобі, діду?" — сказав червоний жупан голосніше, ніж раніш. "Не треба, добрий чоловіче, бог з тобою!" — відповідав тесть. Але червоний жупан буцім не чув його відповіді й усе підходив до тестя. "Заграти тобі, діду?" І кожного разу мого тестя немов волохата лапа дряпала по спині від цих запитань. Та потім — видно вже сам бог його настановив на розум: згадав він, що в нього є херувимський ладан, що залишився з того часу, як обпалювали майдан. Ось він тихенько дістав його з-за образу й посіяв кілька шматочків на вогонь. "Знаю я, що це ти загадав, проклятий дідугане!" — закричав молодець у червоному жупані; але ж не чіпав мого тестя ні волосом, хоч той тільки й чекав, що вхоплять його за чуприну. "Скажи ж останній раз, заграти тобі?" — і, не доказавши, закашлявся і вибіг з землянки, бо спокусникові християнина херувимський ладан гидкіше за терту чемерицю. В одну мить сів він на козу й, від'їхавши від куреня гін на двоє, як ушкварить на своїй сопілці, то сосни, берези й усі кущі скакали вище людського зросту й витанцьовували козачка не згірш від парубків на вечорницях. Не

танцював тільки мій тесть із своїм майданом: він молився і христився доти, доки червоний жупан виїхав у ліс, насвистуючи на своїй дудці диявольські пісні. Тоді дерева навколо перестали скакати; але віддалеки довго ще було чути глухий шум і тупіт. Ця подія так налякала мого тестя, що він тижнів зо два пролежав, а потім боявся вже майдану, як зачарованого місця, і навіть залишив своє дігтярське діло. Радили йому добрі люди не тримати в себе нечистих грошей і роздати їх бідним чи краще закопати на тому місці, де взяв. Але тесть не послухав. Що б ви гадали? Лукавий взяв-таки своє: не пішло нічого в руку тестеву; на всьому терпів збитки, худоба дохла, бджоли переводились, і вже всі думали, що ось, сказати б, зведеться ні на що старий Шпичка, та, на щастя, схаменувся скоро: роздав з глека всі карбованці бідним, а глека кинув у болото, відправив три молебні і освятив наново весь двір і пасіку; тільки тоді минула біда і все пішло по-старому.

Так, браття, нечистий підводить іноді на згубу доброго чоловіка. Найкраще не вірити йому, собаці, ні на грош. З його рук не розживешся.

— Отже, на твою думку, за скарбом, нічого й ганятися, і хоч би сам ліз у руки — не брати?

— Іменно так: чортове добро ніколи не піде в руку.

— Ні, свате, не кажи цього. Бувають різні скарби: один не піде, а інший і піде. Ось, приміром, молода Большачиха Маруся, коли була дівкою, нічого не мала, а тепер диви — живе, як пані, та й весілля яке справила! Адже їй, кажуть, теж з'явився скарб перед самим весіллям.

— Та почекай, брате, ще подивимося, що буде далі. Хай собі живе, поки живеться, а коли б ти почув, що кажуть люди.

— А що ж кажуть? — перепинив другий козак. — Варто тільки подивитися на неї, так і зрозумієш усе...

— Що, хіба змінилася?

— Змінилася, та тільки так, що й не дай господи: зробилась такою красунею, що ніхто ще не бачив, нікому й не снилася така краса. Я чув, це недобрий знак!..

— Ну, а що ж кажуть люди? — спитав високий козак, звертаючись до першого оповідача.

— Кажуть дивні речі: не знаю, чи вірити тільки: буцім — цур нашого місця — до неї літає змії!..

— Змії?! — скрикнули всі. — Від кого ж ти це чув?

— Та ця чутка ходить по всьому Воронежу. Ось і мірошник, певне, знає. — Слухай, як тебе, дядьку? Панасе! Чи правда, що до молодії Большачихи літає змії? — сказав він, звертаючись до мірошника, що відтоді, як приїхали козаки, ні разу не втручався в їхню розмову, і похмурий, метушився коло свого діла.

— Скоро, небоже, постарієш, коли все знатимеш, — суворо відповідав запорошений борошном мірошник.

— Не зачіпай, брате, його, — сказав один з козаків тихіше, — адже мірошник з чортом рідні брати; бачиш, як йому прикро, що ми лаємо його родича!

Всі засміялись.

— Так до Большаких змій літає! — казали козаки, роздумно похитнувши головами.
— Ну, тепер уже пропала: від змій ні одна не викручувалась.

— Чого ж пропала? І я знаю одну жінку, до якої літав змій, так та ж сохла з кожним днем, а ця, кажуть кращає; отже, не пропаде.

— Кращає, та не по-людському кращає! Я готовий бозна-що ставити, коли вона вмере своєю смертю. Адже не дарма її дід, віщун, умираючи, довго їй щось казав наодинці, і потім вона ледве не пішла в монастир... Отже, він їй напроорокував щось такого! Знов же не без причини й далекий знахар її налякався.

— Хотілося б мені бачити, що там за змій! — сказав низенький чоловік з довгими вусами. — Я зроду не бачив.

— Та краще й ніколи не бачити, — відповідав його сусіда, — я раз бачив, та тільки після того зо три ночі мені не спалося: тільки задрімаю — раптом верзеться, що хата повна вогню, і я схоплююсь...

Тут він враз спинився, всі козаки сторопіли й уп'яли очі в відчинені двері; небо все освітілося; ставок заблищав вогнем: яскрава смуга полум'я, розкидаючи іскри, пролетіла над млином і враз згасла над подвір'ям Івана Большака.

Ніхто не вимовив слова й не запитав: усім було зрозуміло, що це значить. Непереможний жах обійняв козаків. Навіть сам Губський налякався. Зараз же загасили вони вогонь і лягли спати; і кожен, укритись щільно своєю свитою, вважав себе безпечним від нечистої сили.

Дивна й несласанна ніч у нашому Воронежі. Недосажно високо далеке небо, незвичайно ясний місяць і яскраві зорі... І крізь прозору синяву неба немов світить якесь інше світло; і проміння місяця розлітається якимось дивним сяйвом у повітрі, і здається, весь цей піднебесний світ повен тонких і недотиканих духів: і зорі так уважно дивляться униз, немов шукають відповіді від жителів землі... Задивившись на невимовну красу неба, чоловік ніби проймається його сяйвом, душа ясніє, і він готовий відповісти, коли б мав для цього особливу мову... Зірки горять, зірки блищать на неоглядному полі розкішного синього неба, як незрозумілі літери в чарівній книзі. А весь Вороніж спить, і, може, тільки душі послуних, залишивши свої оселі, виходять, світлі, на повітря і читають цю невитлумачену книгу й розуміють писмена її, поки не повернуться в тіло. Дивна й несласанна ніч у Воронежі. Вона дає чоловікові немов другу душу, вона приходить в усі його нерви, легко йому й вільно, і не почуває вір на собі тіла: йде й не чує землі під собою, немов хвилі повітря підмивають його під руки, і він готовий би полетіти назустріч місяцеві... Скоро вже північ. Ні в одній хаті не світить вогонь. Холодні тіні садків лежать на сонних вулицях.

— Дякую тобі, боже! — казав Іван, знявши шапку й хрестячись проти церкви Спаса.
— Нарешті я в Воронежі!.. О! як тут добре й вільно!.. Що за небо! Що за повітря! Які чудові пахощі з садків!.. Ні, сміливо скажу, що ніде я не бачив таких ночей!.. Що то моя Маруся!

І великими кроками поспішав він додому, і серце його стиснулось, коли він

наближався садком до нової світлиці. Маруся не спала; вона сиділа біля вікна й так задивилась на місяць і зоряне небо, що й не помітила Йвана.

— Здорова була, Марусю! Мое серденько! — сказав він, кидаючись до неї. — Чекала ти на мене тепер? День і ніч поспішав, щоб швидше побачити ясні твої очі... Здорова ти, моя голубко?

Маруся спершу й зраділа і стала до нього лащитись, але серед своїх ласк раптом так зареготала, що Йван здригнувся.

— Чого ти смієшся? — спитав він, відступаючи від неї з жахом, бо місяць освітив в цей час її обличчя, й воно блиснуло йому такою красою, що серце йому боляче затремтіло.

— Як же не сміятися? — казала вона. — Який ти темний, тяжкий. Чого ти враз так змінився? Ти ж раніше прилітав до мене легкий і світлий, як вогонь! Чого ж ти не граєш, а говориш? Де твоя бандура? Грай: мені гидкий твій голос... Чи скоро ти виссеш з мене тяготу? Чи скоро ми полетимо в твою сторону?

— Боже мій, боже мій! — промовив розпачливим голосом Іван, стоячи біля порога й ламаючи руки.

І раптом надворі все освітілось, під вікнами заблищали іскри... Іван вискочив з хати, і бачить — огненна смуга, вся в іскрах, обвилась летючою стрічкою під солом'яною покрівлею, і покрівля разом спалахнула. Іван кинувся до хати, щоб урятувати Марусю, але вона з реготом вирвалася у нього з рук.

— Куди ж ти мене тягнеш, Іване?

— Ходімо ради бога! Бачиш — вогонь!

— То що? Я вогонь люблю; в огні легко...

Іван хотів силоміць винести її з світлиці, але Маруся з нелюдською силою рвонулася, і так дико затопила в нього палаючі очі, що він не переміг себе. Пронизливий зір пройшов йому до самого серця: він скрикнув і вибіг надвір. Криком своїм збудив він домашніх. Але поки збіглися люди, полум'я охопило вже стіни й затягло вікна й двері. Ніхто не наважився рятувати нещасну. Крім небезпеки від вогню, в хаті було чути такий страшний, такий дикий регіт і виск, що в усіх холод ішов по тілу.

Незабаром задзвонили в дзвони на шести воронізьких дзвіницях; тривога обняла всіх, і люди збіглись з усіх вулиць. Але допомоги було мало, і скільки не ляли води, полум'я не меншало, а немов наперекір ще більше розтулювалось і глибше бризкало в небо. Далеко було чути крик людей і плач своїх. Іван у божевільному розпачу припав до землі й ридав, і бився, і кликав на себе смерть. Іскри й головешки сипались на нього так, що треба було декільки разів відносити його;; далі. А тим часом крізь полум'я все лугав голосний регіт, що його не заглушали ні тріск полум'я, ні крик людей. Нарешті з останнім виблиском пожежі замовк і страшний сміх. Густий, рудий дим клубами покотив по пожарищу. З темного завулка повіяв вітер, і разом з ним зачулись у повітрі жалібні звуки, в яких усі пізнали голос Іванової бандури... Всі почули непереможний жах і розійшлись по хатах. Залишивсь на пожарищу один тільки натовп людей — сім'я й двірня згорілої хати. Осяяні червонявою загравою від колоддя, що тліло й спалахувало,

вони мов тіні бликували навколо між опалених дерев садка, між навалених у безладді пожитків.

Іван не помер від туги; він досі живе: але ніхто б не пізнав у ньому колишнього Івана. Худий і похнюплений ходить він по Воронежу в старенькій свитці. Коли до нього хто забалакає, він слухає, як крізь сон, і в тьмяних очах ні разу не блисне жива іскра. Часто бачать його вночі на старому пожарищі, що поросло вже травною: іноді лежить він ниць на землі, іноді, стоячи на колінах, читає молитви. Але коли в нього спитати, що це за місце, він не скаже: він нічого не пам'ятає; і тільки якось інстинктивно полюбляє зелений горбок, оточений обгорілими пнями й опустілим садком.